

KRONIEK

THEMANUMMER

Eemlandse buitenplaatsen

RANDEBROEK

HEILIGENBERG

EMICLAER

BERG EN DAL

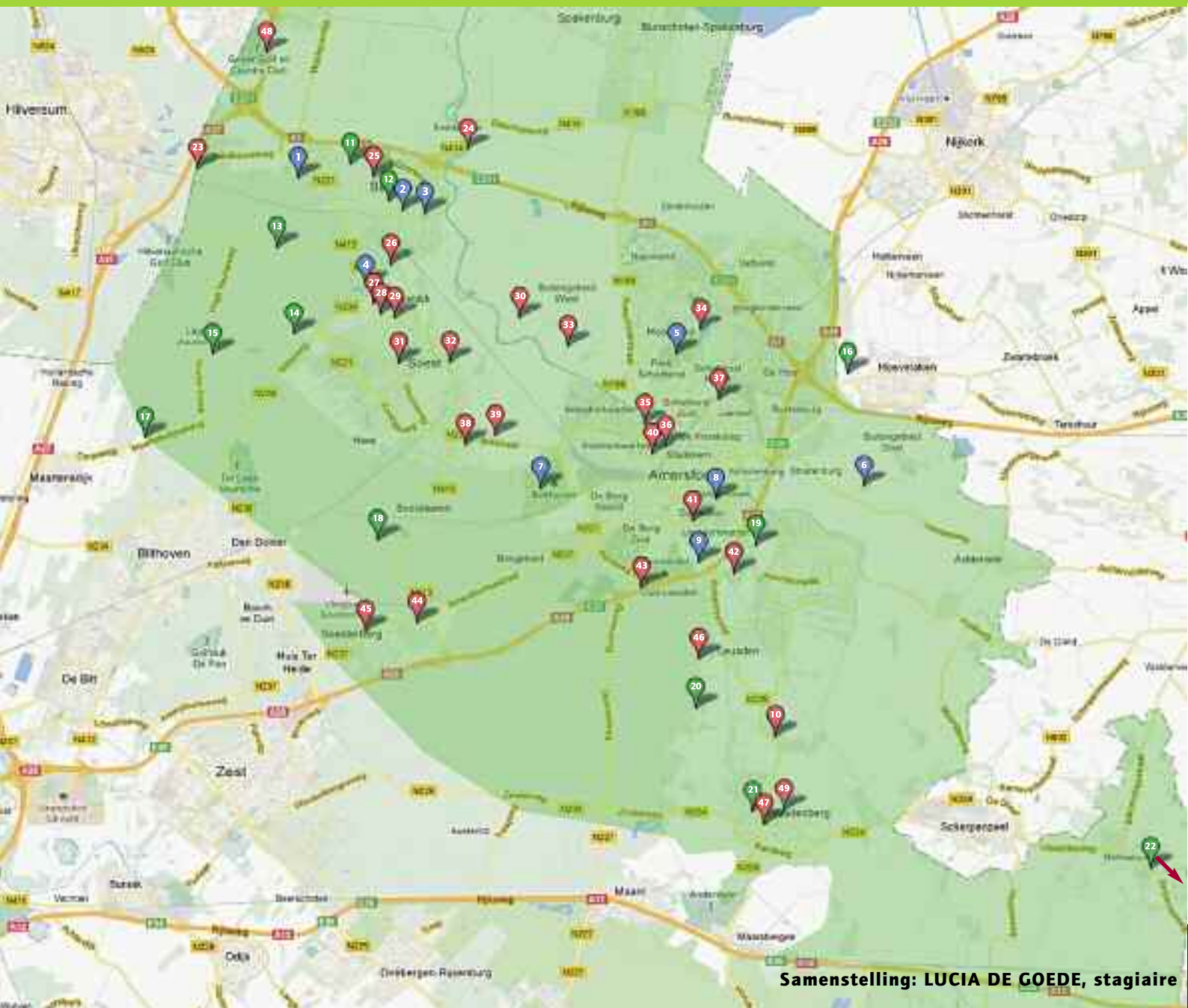

NIMMERDOR

HUISARCHIEVEN

Samenstelling: LUCIA DE GOEDE, stagiaire

AANDACHT IN DE TENTOONSTELLING

- 1 Groeneveld
- 2 Peking
- 3 Canton
- 4 Paleis Soestdijk
- 5 Schothorst
- 6 Stoutenburg
- 7 Birkhoven
- 8 Randenbroek
- 9 Nimmerdor
- 10 De Boom

ANDERE BUITENPLAATSEN

- 11 Rusthoek
- 12 't Benthuis
- 13 Hoge Vuursche
- 14 Pijnenburg
- 15 Drakestein
- 16 Huis Hoevelaken
- 17 Roverestein
- 18 De Paltz
- 19 Heiligenberg
- 20 Den Treek
- 21 Geerestein
- 22 Kasteel Renswoude

VERDWENEN BUITENPLAATSEN

- 23 Drakenburg
- 24 Huis ter Eem
- 25 Heuveloord
- 26 De Eult
- 27 Vredehof
- 28 Nieuwerhoek
- 29 Sleeswijk-Heuvel
- 30 Hoogerhorst
- 31 Bleyendaal
- 32 Middelwijk
- 33 Coelhorst
- 34 Emiclaer
- 35 Ma Retraite
- 36 Berg en Dal
- 37 Liendert
- 38 Heuvel en Dael
- 39 Hofslot
- 40 Puntenburg
- 41 Dool om Berg
- 42 Lockhorst
- 43 Vlooswijk
- 44 Hoog en Wel
- 45 Sterrenberg
- 46 Ooyevaarshorst
- 47 Laanzicht
- 48 Eemlust
- 49 Groenewoude

Eemlandse buitenplaatsen zijn de moeite waard

Met 270 buitenplaatsen is Utrecht de rijkst bedeelde provincie van het land. Vaak wordt dan gedacht aan de Vecht en de Utrechtse Heuvelrug. Maar Amersfoort en omgeving horen er ook bij, met klinkende namen als Soestdijk, Randenbroek en Groeneveld.

door GERARD RAVEN

DEFENSIE EN LANDBOUW

De geschiedenis begint al rond 1255, toen schout Wouter van Amersfoort het kleine kasteel Stoutenburg liet bouwen om de opdringerige graaf van Gelre buiten de deur te houden. Het complex maakte deel uit van een hele rij forten aan de oostgrens van de provincie. Andere buitenhuizen gaan terug op boerderijen, zoals Birkhoven en Schothorst.

Mensen houden graag droge voeten; daarom vind je boerderijen meestal op een iets hogere plek. Ook een kasteel werd op een zandkop gevestigd; dan kon je meteen ook ver kijken. Op de kaart is te zien dat de verspreiding van landhuizen van noordwest naar zuidoost loopt, net als de Heuvelrug zelf.

NAAR BUITEN

In de Gouden Eeuw werden de eerste buitenplaatsen gebouwd als luthoven, ter verpozing van de rijke eigenaren. 'Kasteel' Groeneveld is daar een voorbeeld van. Het dateert van 1702, met een zeer langgerekte tuin die nog de verkaveling uit de Middeleeuwen illustreert. Hierdoor konden mooie zichtassen worden aangelegd vanuit

Omslag: Landschapsstijl op kasteel Groeneveld (foto: Ep de Ruiter/Museum Flehite).

het huis, geaccentueerd door rode beuken. De eigenaren waren *nouveaux riches* uit de steden.

De buitenverblijven waren min of meer zelfvoorzienend. Het voedsel op de tafels was afkomstig van eigen grondgebied, het wild werd op eigen terrein geschoten, het fruit kwam uit eigen moestuin en de bloemen werden in de tuin geplukt. De tuinbaas van huis Groeneveld had zijn handen vol aan het zaaien, kweken en oogsten.

De tuinen werden in de zeventiende en achttiende eeuw ingericht volgens de laatste mode, naar Frans voorbeeld. Met lange zichtassen en hagen in *geometrische* figuren kregen de fontein en tuinbeelden een fraaie omlijsting. Aan het einde van de achttiende eeuw leidde de romantiek tot een nieuwe tuinmode. De Engelse *landschapsstijl* brak radicaal met de rechte lijnen en verving deze door slingerende paden en vijvers. Heel wat geometrische tuinen zijn ingrijpend veranderd in landschappen met golvende lijnen.

Geometrische stijl op Soestdijk. Gravure door Daniël Stoopendaal naar G. Stuyvenbergh, circa 1700 (Museum Flehite).

HERBESTEMMING

De meeste luthoven worden al lang niet meer door particulieren bewoond. De kosten voor bewoning en onderhoud zijn niet meer op te brengen. Het zijn nu vaak kantoren of musea. Naar een nieuwe bestemming voor huis

Randenbroek wordt nog gezocht. Voor een herbestemming voor Paleis Soestdijk zijn al veel verschillende plannen bedacht. De villa Rusthoek in Baarn is duurzaam (energiebesparend) gerenoveerd.

Zo zijn op de tentoonstelling de nieuwe ontwerpen te zien voor Park Randenbroek en de tuinen van Soestdijk, die passen bij de wens om meer mensen ervan te laten genieten. Al eerder zijn de parken van Birkhoven en Schot-horst herbestemd tot stadspark.

In de tentoonstelling zijn zeven voorbeelden gekozen van de ontwikkeling van de buitenplaats. Laten we ze nog even apart bekijken.

Kasteel Teylingen geeft een indruk hoe Stoutenburg er uit heeft gezien

(foto: Ep de Ruiter / Museum Flehite).

DE STOUTE BURCHT

Bij de naam *Trotse burcht* zie je meteen een enorm kasteel en blinkende harnassen voor je. In werkelijkheid was het minder groots en er was zeker geen fraai aangelegde tuin. Mogelijk stond er al veel langer een woontoren: een vierkant bakstenen gebouw. In de 13e eeuw kwamen er ook een stenen muur en een gracht erom. In rustige tijden hielden vermoedelijk maar zes boogschutters de wacht. In de op de tentoonstelling nagebouwde muur zijn bijvoorbeeld pijlpunten te zien die de stadsarcheologen hebben opgegraven.

Toen Amersfoort in 1259 stadsrechten kreeg verloor Wouter aan macht en ging hij op Stoutenburg wonen. In de 14e eeuw nam kasteel Ter Eem (Baarn) de rol over, omdat het strategischer gelegen was. In 1495 is Stoutenburg verwoest en mogelijk niet meer herbouwd. Tussen 1637 en 1888 is er nog driemaal een buitenhuis Stoutenburg neergezet; het laatste staat 1 kilometer verderop.

CULTUURHUIS RANDENBROEK

Iets dichterbij de stad komen we bij een buiten dat tot begin 14e eeuw ook in handen was geweest van de familie Van Stoutenburg. Doordat het vóór de stad lag was het ook kwetsbaar; zo is het nog in 1629 platgebrand door Spaanse troepen.

Jacob van Campen had het kort tevoren geërfd. Dit was voor hem een uitgelezen kans om een nieuw woonhuis te ontwerpen. Hij liet ook een tuin aanleggen in geometrische stijl. Beide zijn voor de tentoonstelling gereconstrueerd (zie pp. 6-7).

In deze prestigieuze omgeving kon Van Campen zijn hooggeplaatste vrienden ontvangen, zoals Constantijn

Huygens en Joost van den Vondel. Zo kon hij ook zijn plan verkopen voor de eerste Nederlandse snelweg, van Amersfoort naar Utrecht. Aan weerszijden lagen grote kavels voor villa's om het project te financieren.

Van Randenbroek zijn ook bijzondere kaarten van Archief Eemland te zien (vergelijk p. 22). Buurman Everard Meyster had een bescheidener huis Nimmerdor. Hij trok de aandacht door zijn altijd groene tuin met loofbomen en sparren en zijn doolhof Dool om Berg (zie p. 24).

Rond 1830 kreeg Randenbroek een classicistische gevel. Iets later werd ook de vijver vergraven in landschapstijl. Al in 1814 had Hendrik van Lunteren ontwerpen voor Randenbroek gemaakt, waar nu een deel van werd gerealiseerd.

De gemeente Amersfoort kocht het landgoed in 1954 om er een stadspark van te maken. Nu wordt gewerkt aan een groene verbinding met het Heiligenbergerbeekdal, naar een ontwerp van bureau G84. Roel de Vringer en Guido de Wijs maakten voor de expo een film over de geschiedenis van Randenbroek.

PRESTIGIEUS SOESTDIJK

In 1650 is Soestdijk gebouwd voor een Amsterdamse bestuurder, Cornelis de Graeff. Hij kende Van Campen, maar dit huis was niet van diens niveau. In 1674 kocht stadhouder Willem III het om er prestigieuze ontvangsten te houden. Pieter en Maurits Post bouwden het om tot een vorstelijk paleis. Met extra landaankopen ontstond een tuingebied van even grote allure, met prachtig geknipte hagen en molens voor de fonteinen. De stadhouder overtrof zichzelf daarna nog met Het Loo in Apeldoorn. Helaas zijn er geen voorwerpen van Willems tijd bewaard gebleven. Wel is op de tentoonstelling een stijlkamer te zien die er een idee van geeft.

Werktekening van de zaal met Soestdijk en Groeneveld door stagiaire Lucia de Goede.

In de eeuwen erna is er enorm veel aan Soestdijk verbouwd. Ook hier werd de tuin vernieuwd. Op de expo zijn de nieuwste plannen van Stichting In Arcadië te zien: een verbinding met landgoed Pijnenburg.

NIEUWE RIJKEN OP GROENEVELD

Midden 18e eeuw kreeg het huis twee vleugels. In de tentoonstelling zijn tuinelementen nagebouwd, die je het idee geven dat je zelf zo'n landgoed betreedt.

Al rond 1780 werd het landgoed aangepast aan de nieuwe mode door tuinarchitect J.G. Michaël. J.D. Zocher jr maakte er rond 1836 een meer natuurlijk aandoende landschappelijke stijl van. Rond 1980 werd het kasteel gerestaureerd en heeft Michael van Gessel de sterke punten van beide stijlen verenigd.

JAPANESE BOSJES OP BIRKHOVEN?

Birkhoven hoorde in de Middeleeuwen bij het Soester klooster Mariënhof. In de jaren rond 1816 was het eigendom van Carel van Tuyll van Serooskerken. Hij was in Engeland geboren en experimenteerde met meegebrachte zaden, zoals blijkt uit een tekening in het huisarchief. Birkhoven kwam in 1826 in handen van de laatste opkoopman van Desjima, Jan Cock Blomhoff. Ook hij bracht zaden mee en liet deze nog nasturen uit Japan. Zo legde hij de Japanse Bosjes aan. Inderdaad hebben Jan en zijn zoon grove dennen geplant, maar dat zijn geen Japanse bomen; de naam is dus eerder een herinnering. We weten niet wat er met de Japanse planten is gebeurd. Het duurde nog tot 1844 eer hij zijn nieuwe villa kon betrekken.

Birkhoven is in 1907 aangekocht door de gemeente Amersfoort. Die bestemde het als park voor de nieuwe arbeiderswijk Soesterkwartier. Het herenhuis werd verhuurd aan brouwerij Phoenix, die het verbouwde tot hotel-res-

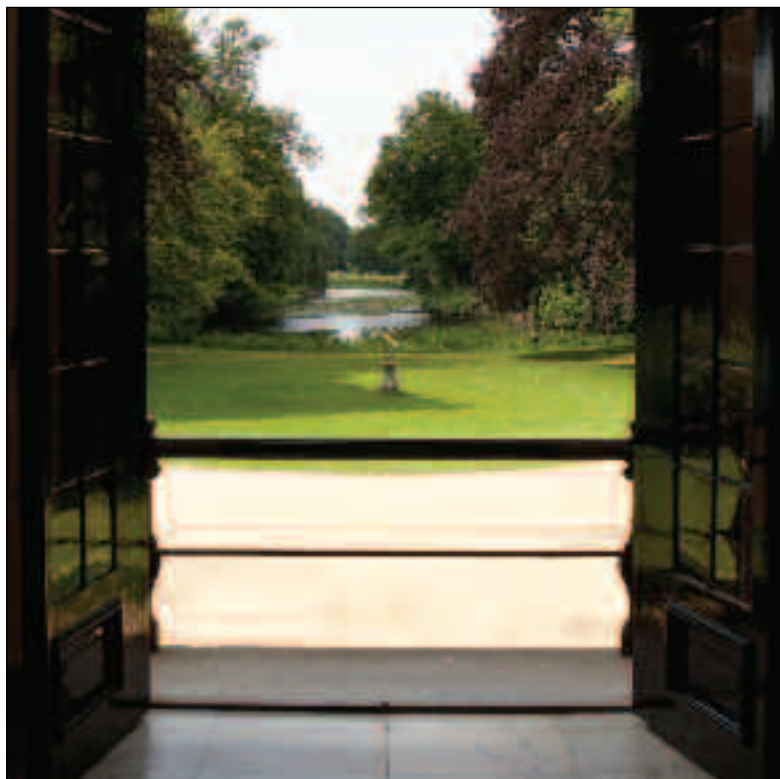

taurant. Ook het sportterrein werd verhuurd en er kwam een Openluchttheater. In de jaren '30 legden werklozen de Bosvijver aan; met het zand werd een uitkijkeuvel opgeworpen. Uit de hele wereld kwamen er verschillende soorten naaldbomen, die samen het Pinetum vormden.

Daarna werd het accent verlegd naar recreatie. In 1943 ging het Bosbad open en vijf jaar later het Dierenpark. In de jaren '90 is het bosbad gerenoveerd volgens een ontwerp van adviesbureau Haver Droeze.

ADEL OP DE BOOM

Net als Heiligenberg was De Boom (tussen Leusden en Woudenberg) eigendom van de familie De Beaufort. De verhalen van Louki Eschauzier (pp. 8-11) zijn een mooie illustratie. Zij leende het museum enkele originele meubels en foto's in lijsten uit.

Boven: Kasteel

Groeneveld

(foto: Ep de Ruiter/
Museum Flehite).

Links: Glas van Eemlust
(Museum Flehite).

De Boom was in 1878-1879 gebouwd voor burgemeester Arnoud Jan de Beaufort, in laat-classicistische stijl. Het park is in 1880 aangelegd in landschapstijl met parkbos. De bossen werden ook aangelegd voor de jacht en voor hakhout.

GROENE LONG SCHOTHORST

Vóór 1300 stond hier al een boerderij op de hoge dekzandrug (een deel is te herkennen aan het huidige grote grasveld). In 1829 wordt voor het eerst een herenhuis vermeld, met bijgebouwen en tuinen. De geometrische stijl is nog terug te vinden in de zichtlijn van de Schotthorsterlaan.

Pieter Verloren van Themaat kocht het landgoed in 1850 en liet het huis verbouwen. In 1876 verlegde S.A. van Lunteren de tuin in landschapstijl, zoals blijkt op een fraaie ontwerptekening op de expositie.

In 1974 kocht de gemeente Amersfoort het landgoed aan. Begin jaren '80 werd Schothorst opgenomen in een veel groter groen gebied. Inmiddels was de visie op een stadspark wel verder ontwikkeld, naar Duits voorbeeld. Men vond beweging en actieve ontspanning belangrijker dan de sanitaire en esthetische overwegingen van de Engelse stadsparken. Van een groene long werd het meer een stedelijke ontmoetingsplaats, waarvoor men rustig beton en staal gebruikte. Het stadspark is rond 1990 aangelegd tussen de vier nieuwe wijken in Amersfoort-Noord.

In deze periode zijn er allerlei evenementen in de regio. Zie www.museumflehite.nl/agenda/activiteiten.

Gerard Raven is conservator van Museum Flehite en projectleider van de tentoonstelling.

Bijna achthonderd jaar geschiedenis van de buitenplaats kan in dit bestek niet echt goed worden beschreven. Op de tentoonstelling hopen we een iets completer beeld te geven.

De herontdekking van Randenbroek

Op verzoek van Museum Flehite is een huis met tuin nagebouwd dat twee euwen geleden is verdwenen. Het was een spannende zoektocht.

door **COR VAN DEN BRABER**

Het 'atelier' van Peter van den Hoek in zijn woonkamer telt nauwelijks een vierkante meter. Het is deze plek waar de maquettes werden gemaakt van onder meer de kastelen De Haar, Sypestein, Amerongen, het Oude Loo en Groeneveld. Ook Amersfoort deelt in de belangstelling en de inzet van Peter. Enkele muurhuizen, Mariënhof, het Sint-Pietersgasthuis en de Koppelpoort ontstonden op dezelfde plaats. Sinds enige tijd is een model van de Sint-Joriskerk aan deze reeks toegevoegd. Deze stond eerst in de kerk zelf, maar nu mag Museum Flehite dit kunststuk herbergen. In de zaal met de stadsmaquette en het grote *Gezicht op Amersfoort* van Withoos trekt hij de volle aandacht van de museumbezoekers.

BETROUWBAAR

De maquettes van Van den Hoek munten uit door betrouwbaarheid. Ze sluiten bovendien nauwkeurig aan bij de oorspronkelijke materialen, zowel de kleuren als de stofuitdrukking. Metselwerk wordt gesuggereerd door op elkaar gelijmd fineer. Dakpannen worden stuk voor stuk gemaakt uit dun lood en, eveneens, stuk voor stuk op de daken gelegd. Er waren vijf (!) jaren nodig voor de Sint-Joriskerk, met inbegrip van de omringende bebouwing aan de Hof, de Langestraat en de Groenmarkt. Daarbij

ging er bijna geen dag voorbij of er werd wel 'getimmerd' en 'gemetseld', op een schaal van 1:75. Wanneer men het zuidelijke portaal aan de Hof, de traceringen van de vensters en al die andere minuscule details bekijkt, ontstaat er een gevoel van bewondering.

UITDAGING

Het is dan ook te begrijpen dat Museum Flehite (zij het met enige schroom) Peter polste voor het maken van een andere maquette, namelijk één van het huis met de tuin van Randenbroek. Toen vorig jaar bekend werd dat 2012 zou worden uitgeroepen tot Jaar van de Historische Buitenplaats, stond al bij voorbaat vast dat er een tentoonstelling moest komen en dat Randenbroek een be-

langrijke plaats zou innemen. Na enkele overwegingen werd besloten een poging te doen om juist het Randenbroek kort na de tijd van Jacob van Campen (1595-1657) te reconstrueren. De beroemde bouwmeester heeft er immers gewoond van ongeveer 1630 tot zijn dood. Hij werd vooral bekend door zijn ontwerp van het Paleis op de Dam, toen het stadhuis. Van Campen was een rijk man. Hij verkeerde met belangrijke en invloedrijke mensen, die ook meermalen bij hem op zijn buitenplaats logeerden (zie p. 4). Echter, uit die periode is aan het tegenwoordige gebouw niets meer te herkennen.

Na de verwoestingen van 1629 moest Van Campen een nieuw huis bouwen. Het werd een vierkant hoofdgebouw van twee lagen en een kap, met aan de noordoostkant een lagere zijleugel. Aan de voorzijde, de noordwestkant, kwamen bijgebouwen en stallen aan een ommuurde voorhof, een *binnenpleyn*. De achterkant werd ingenomen door een *blomhof*.

TEKENINGEN EN PLATTEGRONDEN

Een tekening van Louis Philippe Serrurier uit de vroege 18e eeuw (ook te zien op de tentoonstelling) maakt veel duidelijk over de hof aan de voorzijde. De afbeelding laat van links naar rechts een koetshuis, de hofmuur met de inrijpoort en het huis Randenbroek zien. Van dat laatste ogen de verhoudingen en de plaatsing van de muuropeningen redelijk overtuigend. Vooral aan de hand van deze tekeningen zijn de gebouwen gereconstrueerd. Er van uitgaande dat er sinds Jacob van Campen weinig ingrijpende dingen zijn gebeurd.

Wat betreft de ruimte rond de gebouwen, geven in het bijzonder de 17de-eeuwse plattegronden van Archief Eemland een goede indruk. Uit de periode daarvoor is een plattegrond van Randenbroek beschikbaar waarop landmeter Pieter Coenenz in 1562 een (onduidelijke) bebouwing weergeeft waarbij onder meer een drietal hooibergen is te onderscheiden (zie p. 22). De gronden in de nabijheid lijken akkers te zijn. Een kaart van omstreeks 1680 geeft pas enige stelligheid over de tuinen van het buiten. Deze plattegrond werd gemaakt in opdracht van Nicolaas Heerman. Hij was een van de erfgenamen van Van Campen. De kaart is voorzien van bijschriften die gaan over de situering, de afmetingen en de inrichting van het landgoed.

De binnenplaats op een tekening van Louis Philippe Serrurier, 1729 (*Het Utrechts Archief*).

Herman Folmer heeft een kleine kartonnen bouwplaat gemaakt van het huidige Randenbroek. Deze is te koop in de museumwinkel voor € 8,95.

LITERATUUR

■ W.J.van Hoorn, *Een hofstede genaamd Randenbroek* (Amersfoort 1991).

Cor van den Braber is oud-hoofd Monumentenzorg van de gemeente Amersfoort.

KEUZES MAKEN

Vooral over het laatste aspect zijn de gedetailleerde vermeldingen voor het maken van het tuingedeelte van de maquette van belang gebleken. Zo wordt gesproken over een toegangslaan met volwassen eikenbomen. Op het landgoed blijkt ook een berg te zijn van waaraf men 'wel drie uren ver siet'. Op het voorplein staan tegen het einde van de 17de eeuw 'ouwe eeckebomen'. Over de blomhof achter het huis wordt gezegd dat de middenpartij bestond uit een vijver met een fontein van zestien stralen, die door een natuurlijke bron werd gevoed. Het geheel was 'aardig beplant' en omgeven door een haag van hulst. Er was ook een vijver waarvan de keuken het water betrok. Verder komen op de tekening een jonge boomgaard met zestig verschillende soorten appel en vijftig perensoorten ter sprake, evenals kersen en bijzondere druiven.

De maquettemaker heeft uit deze gegevens een keuze moeten maken, in overleg met landschapsarchitect Willem Oxener van de gemeente Amersfoort. Zo is de vorm van de vijvers in de blomhof overgenomen van de tekening. De meanderachtige beplanting in de vierkante vakken is vertaald in lage buxusheggetjes op gravel. Deze sluiten aan bij de formele en symmetrische barok van die tijd. Tegen de *taluds* is ruimte gevonden voor de wijnstokken, omgeven door een weer op niveau verkerend wandelpad met fruitbomen.

WIJZIGINGEN

Het karakter van het 17de-eeuwse Randenbroek is ver verwijderd van het tegenwoordige landgoed (zie p. 4). Van alle wijzigingen nadien is op de maquette vanzelfsprekend niets terug te vinden.

Een buitenplaats is niet van steen

Bij woorden als 'buitenplaats' of 'landgoed' denken de meeste mensen aan statige huizen en romantische parken. In onze gedachten worden de huizen bevolkt door deftige bordurende dames en de parken door jagende heren te paard. Maar dat is maar een deel van het verhaal.

door **CARINE ALDERS**

In de keuken en in de tuinen werkte ook personeel en op de boerderijen leverden de pachters een belangrijke bijdrage. Leveranciers kwamen uit de stad voor opdrachten en gasten schoven aan de dis aan. Een landgoed was tot in de 20e eeuw ook een sociaal netwerk. Het bepaalde de levensloop van vele mensen in de wijde omgeving. Dat gold zeker voor de landgoederen van de familie De Beaufort. De eigenaren voelden een grote verantwoordelijkheid voor hun personeel en de mensen in de omgeving. Of het nu gaat om 'juffrouw Annie' de Beaufort van landgoed De Boom in Leusden of burgemeester De Beaufort die op De Heiligenberg woonde, de sociale betrokkenheid leeft voort in vele anekdotes. De rijke collectie foto's en documenten van Archief Eemland getuigen van een bijzonder verhaal.

Boven: Het huis Leusderend, Dodeweg 6 te Leusden, gebouwd in opdracht van burgemeester jhr. J.K.H. de Beaufort en voltooid in 1919. Circa 1918.
Links: Kees Lagemaat, pachter van landgoed De Boom. 1929.

Sinds enige tijd heeft mevrouw Louki Eschauzier eindelijk tijd om de erfenis van haar grootouders uit te zoeken. Zij is de kleindochter van jonkheer J.K.H. de Beaufort, burgemeester van Leusden en Stoutenburg. 'Mijn familie was zeer betrokken bij veel mensen uit Leusden en Amersfoort. Wat ik gevonden heb wil ik graag met hen delen.' En daarom gaat ze geregeld met tassen vol oude papie-

ren op bezoek bij Agnes Witte, fotoconservator van Archief Eemland. Stapels foto's liggen uitgespreid op tafel, van pachtersgezinnen, personeel en gasten. 'Kijk, dit viel laatst uit een kasboek,' vertelt ze enthousiast. Het is een lijst met gezinnen uit Amersfoort die regelmatig steun ontvingen op voorspraak van de familie De Beaufort, die vertegenwoordigd was in besturen van allerlei liefdadige instellingen. Het is tekenend voor hun sociale beweging. Vele Leusdenaren en Amersfoorters zijn, direct of indirect, een stapje verder gekomen door hun relatie met de familie en hun landgoederen.

LEUSDEREND

Toen jonkheer De Beaufort burgemeester werd van Stoutenburg en Leusden verhuisde het gezin van 't Zand in Amersfoort naar de nieuwe buitenplaats Leusderend aan de Dodeweg. Dit huis werd volledig naar hun smaak gebouwd en ingericht; er was zelfs een tennisbaan. 'Erg lang hebben mijn grootouders niet van dit huis kunnen genieten. Toen De Heiligenberg vrij kwam, verhuisden ze op verzoek van juffrouw Annie naar het oude landgoed. Dit was van oudsher een familiehuis en voortzetting van de bewoning werd erg op prijs gesteld. Mijn moeder vond het in eerste instantie niet leuk; De Heiligenberg had immers geen tennisbaan.' Een voordeel was wel dat vanuit De Heiligenberg de Amersfoortse Onze-Lieve-Vrouwetoren te zien was, al moest daarvoor een gat in de bomenrij gemaakt worden. 'Grootvader stond erop om elke zondag zijn horloge gelijk te zetten op de torenklok, alvorens zijn klokkenopwindronde te maken.'

Leusderend werd in 1937 verkocht aan een stichting die de paters Salesianen uitnodigde een studiehuis in te richten. Geheel naar de overtuiging van de Salesianen werd het studiehuis ook opengesteld 'voor begaafde jongens uit de lagere volksklassen'. De school werd vernoemd naar de stichter van de orde: Don Bosco.

SLEUTELMANDJE

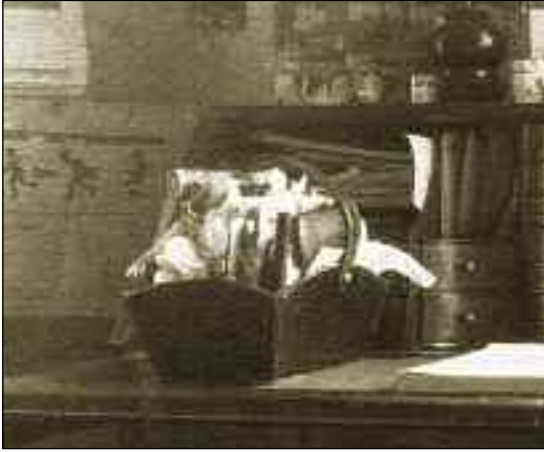
Een foto die Louki zeer dierbaar is toont een mandje op

Voorzijde van
het huis Heiligenberg.
(Het gebouw staat
met de rug naar
De Heiligenbergerweg.)
Circa 1950.

een bureau. 'Als mijn grootmoeder 's morgens naar beneden kwam hing het mandje aan haar arm en 's avonds ging het weer mee naar boven.' Het zogenaamde sleutelmandje was niets minder dan de voorloper van onze digitale organizer. Het zat vol met lijstjes en sleutels. Zo werd met de tuinbaas overlegd wat hij kon leveren voor de diners met gasten en hoe groot de voorraad eieren was. De chauffeur/huisknecht vulde de kolenkitten en houtvoorraden bij; ook die administratie zat in het mandje. Na overleg met het keukenmeisje werd een lijst gemaakt van ingrediënten die nodig waren uit de provisiekast of die bij de dorpskruidenier besteld moesten worden. Ook zat er een lijst in waarop de Nieuwjaarsfooiën voor alle leveranciers werden bijgehouden.

De familie deed zoveel mogelijk lokaal inkopen. Zo was de Amersfoortse fotograaf Weers kind aan huis op De Heiligenberg. Op het lijstje staan verschillende bakkers, slaggers en melkboeren. Thee werd meestal besteld bij arm-lastige weduwen; een pensioen was er nauwelijks. Van de brievenbesteller en de lantaarnopsteker tot groenvrouw Van Drie en de aardappelvrouw, niemand werd vergeten en de bedragen waren aanzienlijk.

'Dan was er het jachtschema! Mijn grootvader ging in de jachtijd wel een paar keer per week jagen en als hij gastheer was moest er ook vaak door hem voor het eten worden gezorgd. In het mandje zat een boekje met aantekeningen van wat grootmoeder haar gasten de vorige

keren had voorgezet.' Voor een groot diner kwam extra versterking in de keuken; soms hielpen de chauffeurs in de bediening. Na afloop moesten al die damasten tafellakens van wel vijf of zes meter lang gewassen en gemangeld worden. Ook daarvoor werden extra krachten ingehuurd. 'Bij het opruimen van de schone was bleek het nodige versted te moeten worden. In het sleutelmandje zaten dan weer adreslijstjes van de nodige hulptroepen.' De dochters van pachter Reemst gingen in de huishouding van De Heiligenberg 'in de leer'. Want nergens leerde je het huishouden zo goed als daar. 'De enige sleutel die niet in het mandje zat was de huissleutel, want die had de pater familias!'

BURGervader

Louki denkt met veel plezier terug aan de logeerpartijen bij haar grootouders op De Heiligenberg. Soms ging ze met grootvader mee naar zijn werk. 'Eigenlijk was de weg er naar toe veel belangrijker. Bij iedereen die we tegenkwamen informeerde grootvader hoe de zaken ervoor stonden. Hij was eigenlijk veel meer een soort burgervader. Na jaren werd nog vol bewondering gesproken over de wijze waarop hij in 1939 (aan de vooravond van de oorlog) de boeren in Asschat persoonlijk kwam informeren over de op handen zijnde inundatie. Hij was die ochtend om half tien van huis vertrokken en kwam pas 's avonds om half elf weer thuis. Overal had hij geïnformeerd over de mogelijkheden om have en goed onder te brengen bij familie.' Ook grootmoeder kwam regelmatig in het dorp, bijvoorbeeld om soep te brengen bij zieke mensen. Ze zat ook in het bestuur van Kinderzorg. 'Geregeld hadden we dienstmeisjes van Kinderzorg. Andere dames keurden het af: "Misschien hadden ze wel luizen." Maar grootmoeder trok zich daar niets van aan.'

Kinderen van pachters of personeel die goed konden leren konden rekenen op een studiebeurs. Zo konden de zonen Dirk en Reinier van tuinbaas Snapper op landgoed De Boom naar de MULO in Utrecht. Dirk Snapper leerde ijverig door en had uiteindelijk een accountantskantoor in Amersfoort. De motor waarmee hij naar de opleiding

Rechtsboven: Burgemeester De Beaufort vierde in 1938 zijn zilveren ambtsjubileum. In het defilé reed een groot aantal versierde boerenwagens mee. Daaronder: Het burgemeestersechtpaar neemt felicitaties in ontvangst van een dienstmeisje. Linksboven: Het sleutelmandje met allerhande lijstjes op het bureau van mevrouw De Beaufort in het huis Leusderend. Circa 1925.

reed werd vermoedelijk ook aangeschaft met steun van de heer De Beaufort van De Boom.

RESPECT

De contacten met het personeel waren altijd warm en respectvol. Als de kleine Louki aankwam op De Heiligenberg werd eerst de keuken bezocht om iedereen gedag te zeggen. 'Je moest wel eerst kloppen, en pas vanaf je achttiende mocht je het personeel zelf iets vragen om voor je te doen. Voor die tijd moest ik grootmoeder vragen of mijn jurk gestreken kon worden. En als wij als kinderen iets deden wat niet mocht, dan konden we ook een uitbrander krijgen. De tuinbaas was de baas in de tuin.' Zelfs nu nog bezoekt ze geregeld de weduwe van de laatste tuinbaas, die nog altijd op het landgoed woont. Alle bewoners van het landgoed verdienen respect, ongeacht hun afkomst. 'We kunnen niet zonder elkaar', hield grootvader zijn kleindochter vaak voor. Daarom werden ook alle pachters en personeelsleden op de foto gezet als de fotograaf kwam. Iedereen hoorde erbij.

Boven: Limonade en cake in de tuin van De Heiligenberg. 1938. Links: Harmonie Lisiduna was marcherend vanaf De Mof naar De Heiligenberg gekomen om de burgemeester een muzikale groet te brengen. Boven het korps is het gat in de bomenrij zichtbaar dat zicht gaf op de Onze-Lieve-Vrouwetoren.

Kleindochter Louki werd geboren op dezelfde dag als de zoon van 'Gijs Schaats' (tuinder Van der Wel), een van de pachters die zijn kassen tegenover De Heiligenberg had. De Beauforts stelden voor om de beide kinderen ook op dezelfde dag te laten dopen. Verlegen kwam Gijs vertellen dat zijn familie op die dag verhinderd was. Achteraf bleek dat de dominee er een stokje voor had gestoken. Hij vond het niet gepast om de zoon van een pachter en de kleindochter van de burgemeester te laten dopen in dezelfde dienst. 'Woedend was mijn moeder toen ze het hoorde,' vertelt de dopeling nu.

DEFILÉ

Het respect was wederzijds. Bij het zilveren ambtsjubileum van burgemeester De Beaufort trok een indrukwekkende stoet langs De Heiligenberg. Versierde boerenwagens volgeladen met kinderen, pachters op hun paasbest, geuniformeerde ruiters, de trotse brandweer met een glimmende spuitwagen... iedereen bracht een feestelijke groet aan het gezelschap op het bordes van De Heiligenberg. In de stoet werd zelfs een scène uitgebeeld door jacht-

Carine Alders is vrijwillig medewerker bij Archief Eemland.

opziener Arie de Kruijff, die met zijn hond een stroper wist te vangen. In de tuin werd de jubilerende burgervader toegezongen door een enorme kinderschaar, waarna er voor iedereen limonade was. De harmonie, waarschijnlijk 'Lisiduna', bracht een welluidende aubade. De Heiligenberg zelf was versierd met enorme guirlandes van groen en bloemen, ongetwijfeld het werk van de tuinbaas en zijn knechten.

EINDE VAN EEN TIJDPERK

In de oorlog bleef burgemeester De Beaufort op zijn post, ook al werd De Heiligenberg gevorderd door de bezetter en moest het gezin uitwijken naar Den Treek. 'Grootvader hoopte zo de ergste klappen voor de bevolking enigszins op te kunnen vangen.' Na de oorlog braken andere tijden aan, ook voor het landgoed en zijn bewoners. In 1947 werd De Beaufort, de pensioengerechtigde leeftijd reeds voorbij, opgevolgd door M.J.E. Kwint. In 1948 bracht juffrouw Annie haar bezittingen (waartoe ook De Heiligenberg behoorde) onder in Stichting De Boom. Geheel in de geest van de familie zorgt deze stichting niet alleen dat het landgoed behouden blijft, maar dat de opbrengsten ook ten goede komen aan de mensen in de omgeving. Zo biedt het Jeugdfonds financiële ondersteuning aan kinderen in Leusden en Woudenberg om een hobby uit te kunnen voeren, zoals sport of muziek.

244 foto's van de familie De Beaufort: www.archiefeemland.nl/collectie/fotos – zoek op: Beaufort (beheernr. 630).

U kunt ook het archief van familie De Beaufort opvragen in de studiezaal.

HET FAVORIETE VOORWERP VAN...

Piek Theisens

Mijn favoriete voorwerp is **de bakkerskar van Vonk**. Deze staat op een prominente plaats in de kelder van Museum Flehite te glanzen.

Elke keer als ik er langsloop, denk ik aan de tijd dat ik net bij het museum kwam werken, nu bijna drie jaar geleden. Alles was nieuw voor me; ik had eigenlijk geen idee wat er allemaal omging binnen een organisatie als een museum. Ik had een vers masterdiploma cultuurgeschiedenis van de UvA op zak, maar had weinig ervaring binnen de culturele sector. Toch kreeg ik van Gerard Raven de kans om een werkervaringsplek te vervullen bij Flehite. Ik liep met hem mee tijdens zijn werk en kreeg zo een overzicht van de museumwereld. Ook maakte ik kennis met de andere Flehite-collega's

en hun werkzaamheden.

Sinds 1 april dit jaar heb ik een vast dienstverband als collectiebeheerder. Een kleine greep uit mijn werkzaamheden: de administratie en inventarisatie van de collectie en de bruiklenen, werken in het externe depot en helpen bij de opbouw van tentoonstellingen. Verder zijn er geregeld transportdagen om voorwerpen, schenkingen of bruiklenen voor tentoonstellingen op te halen of terug te brengen.

De bakkerskar is een bruikleen van bakker Reinder Vonk zelf, die vroeger zijn zaak had aan 't Havik. Hij is gebouwd voor reclamestunts, dus niet voor het echte bezorgwerk. Het ophalen van de kar was voor mij een van de eerste transportdagen die ik meemaakte. Samen met Gerard heb ik dit zware

voorwerp in de vrachtauto gekregen. De volgende dag stond de kar al te glimmen in de kelder van het museum.

De bakkerskar herinnert mij aan de tijd die ik al bij dit mooie museum heb gewerkt en alle kansen die ik heb gekregen. Ik heb intussen veel geleerd over de geschiedenis van Amersfoort én over het uitgebreide museumvak. Op de werkvloer, maar ook door de cursus behoudsmedewerker, gegeven door het Rijksmuseum, Nationaal Archief en Koninklijke Bibliotheek.

Ik geef de pen door aan Hielke van der Wijk.

Piek Theisens is collectiebeheerder van Museum Flehite.

JAN HENDRIK PENNING'S (1898-1982)

Een eigenzinnige dromer

TENTOONSTELLING MUSEUM FLEHITE 8 SEPTEMBER - 11 NOVEMBER

Museum Flehite kreeg enkele jaren geleden een collectie schilderijen, tekeningen en etsen van de Amersfoortse kunstenaar JAN PENNING. Een selectie is nu te zien in een kleine tentoonstelling, want hij verdient meer aandacht dan hij gekregen heeft.

door MARJAN DE MAN

In Lebak op Java begint op 8 augustus 1898 het leven van Jan Hendrik Pennings, als zoon van de nederlands hervormde zendeling Anton Adriaan Pennings en zijn vrouw Jeanne Dijkman. De zeer gedreven jonge zendeling maakt tekeningen van Lebak en Rangkasbitong, maar ook lange verzen, waarin hij zijn missie verwoordt: *'k Weet niet waarheen Uw weg mij leidt; 'k Weet niet de plaats, waarheen 'k moet trekken De plaats, die Gij mij hebt bereid Om geestlijk dooden op te wekken.*

Plotseling sterft Anton Pennings. Is het cholera of vergiftiging door de mohammedanen? Vlak na het overlijden heeft Jeanne een bijzondere ervaring. In een brief schrijft zij: "t Is of ik de hand van de Heiland voel en of Zijn stem mij beroept. Mijn kind, Ik blijf bij je en zal je helpen.' Op 27 augustus vertrekt Jeanne Pennings met haar kinderen op de mailstomer *Salak* naar Nederland.

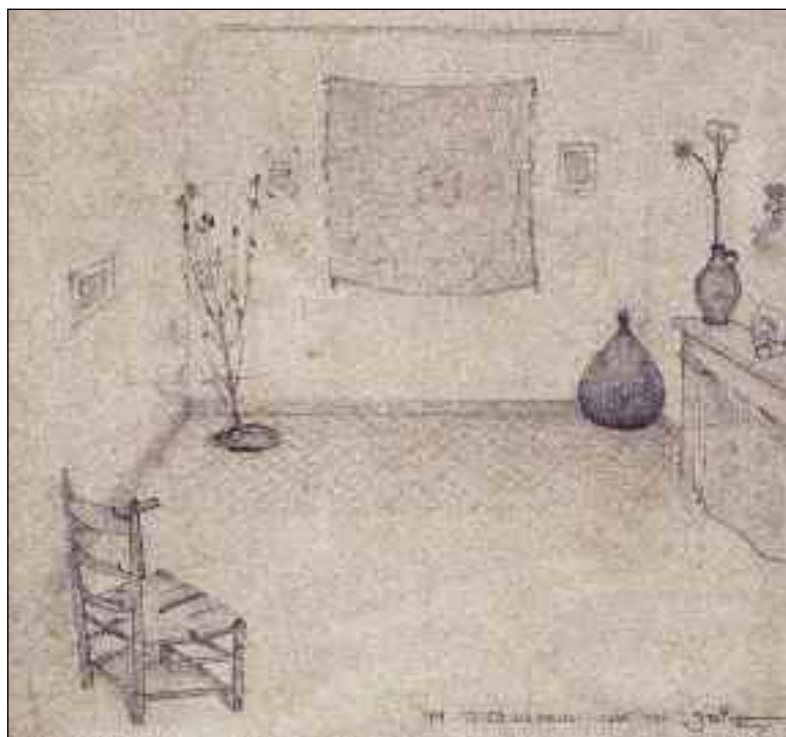
DROMERTJE

Het overlijden van zijn vader en de gewaarwording van zijn moeder maken grote indruk op de bijna vierjarige Jan. Zijn hele leven lang probeert hij het wezen van de dingen te vatten in zijn werk, maar hij leeft in zijn eigen wereld. Zijn vrouw Wil schrijft uitvoerig in een schriftje:

Zelfportret. Potlood, circa 1940.

M'n atelier, Les Angles. Potlood, 1922 (foto: Tim Koster, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

'De eerste jaren op de lagere school vielen voor de kleine Jan Hendrik niet mee – hij was een dromertje ... Wat hij wel heerlijk vond was de tekenles. ... Na de lagere school volgde de HBS-tijd en daarna één jaar Tekennormaalschool. Maar och, eerst ging het goed, maar zo langzamerhand kwam de strijd met de leerkrachten – Jan zag het allemaal anders, al dat statische en dooie van de dingen, zoals voorgesteld als stillevens, zag hij glanzen en leven. In ieder ding was leven en dat trachtte hij weer te geven. Al met al: 't ging niet op de Tekennormaalschool. ... Hij werd er ziek van en moest een jaar naar het sanatorium en dat bracht de oplossing. Geen naar school gaan meer, maar rustig thuis bij moeder blijven. Altijd was hij bezig, tekenen, schilderen.'

EERSTE TEKENWERK

Een van zijn docenten van de Rijksnormaalschool bezorgt hem een baan als anatomisch tekenaar bij professor Kohlbrugge aan de Universiteit Utrecht. Het gebouw staat dicht bij de begraafplaats in Utrecht en in de pauze ziet Pennings de lijkstaties aan komen hobbelen, twee met zwarte gewaad omklede paarden en op de bok de *palfrenier* (koetsierhelper) in zwart met glimmende tressen. Hij vereeuwigd ze in een potlood- en inkttekening. Dan breekt de Eerste Wereldoorlog uit en gaat Jan kortstondig in dienst. Na een maand wordt hij afgekeurd en uiteindelijk belandt hij bij een tante in Driebergen; enkele schetsjes van de omgeving zijn bewaard gebleven. Omdat het eten schaars wordt vertrekt hij naar Oom Cor in Drempt, die daar evangelist is en hem voor de honger spaart. Op de schetsen uit Drempt staan verwijzingen naar de voedselschaarste.

ONTDEKT

Op zaterdag 27 november 1920 verschijnt in de avondeditie van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* een vaste rubriek over de tentoonstellingen bij Unger en Van Mens, de fameuze Rotterdamse kunsthandel. Daar, tussen de werken van Breitner en Israëls, valt de recensent iets anders op:

'Nu nog slechts even de aandacht gevestigd op het werk van een beginnend kunstenaar, een bescheiden werker, een dromer, gelijk Mankes was een streng aanvoeler van de vormen, van de kleurvlakken, gelijk Wittenberg is; een innig bewonderaar van het schoone, doch één bij wie dit alles nog slechts in wording is. Iemand echter die het verdient aangemoedigd te worden en die voor alles de gelijke leiding behoeft. Het is de jonge J.H. Pennings uit

Utrecht, van wien de kunsthandel een wit konijn en gele Oost Indische kersbloemen laat zien.'

Het is daags na het overlijden van de jonge Mankes, dat Unger alle schilderijtjes van Jan Pennings opkoopt. Hij wil graag dat hij met die witjes verder gaat. Maar juist dat stuit Jan tegen de borst. Hij denkt er niet aan zich vast te leggen op een bepaald genre. Als hij ontdekt dat hij met zwart krijt meer bereikt kiest hij daarvoor.

WILLEM HUSSEM

Om Jan Pennings in het vizier te houden komt Dolf Unger met een verrassend plan. De jonge notariszoon Willem Hussem (1900-1974) zoekt iemand als begeleider voor een reis van een klein jaar naar Frankrijk. Hussem wil niets liever dan kunstenaar worden, maar heeft voortijdig de Academie voor Beeldende Kunsten verlaten. Het is voor Unger eenvoudig om deze twee jonge maar eigenwijze talenten aan elkaar te verbinden. Twee kna-

Boven: *Willy Pennings-Dillen. Potlood, 1948.*

Links: *Stilleven met potten en ketel. Potlood, z.j.*

Deze expositie is een 'welwillendheid der firma', aldus de recensent. En nog in 1944 bespreekt Cornelis Veth het werk van Pennings dat bij Unger hangt vol lof in *De Telegraaf*.

WILLY DILLEN

Na de terugkeer uit Frankrijk verandert het leven van Jan Pennings drastisch. In 1924 sterft zijn moeder, waarna Jan tenslotte een kamer krijgt bij de familie Bosshardt in Utrecht. De bekende majoor Alida Bosshardt vertelt in een biografie: '[Toen] kwam er nog een pleegbroer in huis, Jan Pennings, die vijftien jaar ouder was dan ik. ... Eigenlijk wilde hij graag naar de kunstacademie; hij vond namelijk dat hij erg goed kon schilderen, hoewel ik zijn werk altijd een beetje vaag heb gevonden. ... Mijn vader vond schilderen geen vak, dus Jan kreeg geen toestemming om naar de kunstacademie te gaan. Nu was Jan ook vrij muzikaal; daarom mocht hij wel naar het conservatorium om viool te studeren; dat was goedkoper dan piano. Hij gaf onder anderen vioolles aan Willy Dillen, op wie hij erg verliefd werd. Mede dankzij Willy Dillen kreeg mijn leven een geheel andere wending. Willy was, toen ze nog in Utrecht woonde, heilssoldate bij het Leger des Heils. Jan, verliefd als hij was, ging regelmatig met haar mee naar de openluchtsamenkomsten op het Janskerkhof. Op een dag was hij ziek en vroeg Willy of ik zin had om mee te gaan. Ik was toen achttien jaar. Wat

pen die elke opleiding schuwen en zelf op zoek willen naar hun kunstenaarschap. Ze vertrekken met de morele steun van zijn moeder en de financiële van zijn vader (er was zelfs een huishoudster aangesteld).

De samenwerking tussen Pennings en Unger houdt ook na het Franse avontuur stand en duurt tenminste vierentwintig jaar, tot het overlijden van Unger. In 1927 wordt in dezelfde Rotterdamse krant nogmaals het werk van Jan Pennings gesignaleerd bij Unger en Van Mens.

Drempel. Potlood, 1915.

ik op die samenkomst hoorde, sprak me meteen aan: ik kwam dolenthousiast thuis.'

In 1931 trouwen Jan en Willy in Utrecht. Er volgt een moeizame tijd, waarin het echtpaar talloze keren in aren moede verhuist. Kinderen worden geboren en af en toe wordt er een schilderijtje verkocht om van te leven. Het gezin verhuist in 1939 naar de Anton Mauvestraat 20 in het Vermeerkwartier van Amersfoort.

AMERSFOORTS KUNSTENAARS GILDE

Het is collega en vriend Dick van Luyn (1896-1981) die Jan Pennings al eerder heeft verleid om lid te worden van het Amersfoorts Kunstenaars Gilde. Hoewel dit onlogisch

lijkt is het in feite een voor de hand liggende keuze. Het AKG biedt de kunstenaar in nood talloze voordelen. Niet alleen worden er exposities voor de 'werkende' leden georganiseerd, waardoor zij naamsbekendheid krijgen, ook kunnen zij bijvoorbeeld goedkoop verf inkopen. Werkende leden houden bovendien demonstraties. Het is voor de autodidact Pennings prettig om in contact te komen met vakgenoten, al is hij geen gezelligheidsmens.

ONDERDUIKERS

Al snel breekt de Tweede Wereldoorlog uit en worden kunstenaars verplicht zich aan te melden bij de Cultuurkamer. Veel AKG-leden weigeren om zich aan te melden, waardoor er voor hen geen mogelijkheid meer is om deel te nemen aan exposities.

Willy Pennings wordt secretaresse van August Brester, de directeur van ziekenhuis De Lichtenberg. Zij is zo betrok-

Boven: *Zieke dochter Hansje*. Olieverf op doek, circa 1942.

Links: *Jakob Nieweg*. *Potlood*, 1949.

ken bij de distributie van het voedsel. Dit komt goed van pas: het gezin neemt Joodse onderduikers in huis, die gevoed worden met het eten dat na het overlijden van patiënten overblijft. Dochter Hansje Pennings: 'Moeder had contacten met de Ondergrondse. Het was een buitengewoon dappere daad van moeder om onderduikers in huis te nemen, aangezien er om ons heen allemaal NSB-ers woonden.'

NA DE OORLOG

Na de oorlog leert Jan Pennings thuis etsen en litho's maken van Dick van Luyn. Ook Jan Wittenberg helpt hem. Ze zijn allen lid van het AKG, een afkorting die nu staat voor Amersfoorts Kunstenaars Genootschap. Wittenberg steunt Pennings ook als lid van de Commissie van Bijstand van de Vereniging tot Bevordering van de Grafische Kunst 'De Grafische'.

Door het lidmaatschap van het AKG maakt Pennings ook kennis met een bestuurslid, de Amersfoortse kunstenaar Jakob Nieweg (1877-1955). Ook Nieweg is autodidact; door zelfstudie en hard werken heeft hij een goede plek in de Amersfoortse kunstgeschiedenis verworven. Nieweg woont vlak naast Brester. Hij wordt Pennings dierbaar. Pennings maakt in 1949 een portret van Nieweg.

VERGETEN

Wanneer dochter Willy rond haar negentiende begint met haar weefatelier *Saligh Weven* (religieuze kleden) gaan vader en dochter samen exposeren. Het werk van Jan blijft al die jaren onveranderd; soms voegt hij wat zachte kleuren toe aan de zwart-wittekeningen. Misschien is dat de reden dat Jan relatief onbekend blijft in de kunstwereld. Pas nu is er gelegenheid voor een herontdekking.

In de tentoonstellingsperiode verkoopt het museum de dubbele etsen. De opbrengst is voor het beheer van de collectie-Pennings.

Marjan de Man is kunsthistoricus en gastconservator van Museum Flehite.

Jan Carel van Dijk, *Prodent, de lach en een traan*

(Amersfoort: Sigillum, 2012), 96 pp., ISBN 9789081427302, € 14,95

De geschiedenis van de Erdalfabriek beschreven aan de hand van interviews met (oud-)medewerkers en gegevens uit het bedrijfsarchief. Het boek is geschreven naar aanleiding van de sluiting van de fabriek aan de Brabantsestraat, en verrijkt met mooie foto's van de Amersfoortse fotograaf Michael Lablans. Zie ook p. 26.

Ton Blom, *Leusderkwartier: een wandeling door het verleden*

(Amersfoort: De Gans, 2012), 160 pp., ISBN 9789090268064, € 19,95

Ruim 200 historische foto's, waarvan vele niet eerder gepubliceerd. Vaak zie je de Leusderweg, die dwars door de wijk loopt. Daarbij is vooral de middenstand goed vertegenwoordigd.

Kees van Kesteren, *Kloosterkapel, turfschuur, concertgebouw...: een worsteling door de eeuwen... 1410-2010: 600 jaar Sint Aegtenkapel Amersfoort*

(S.l.: s.n., 2012), 37 pp.

Geschiedenis van de Sint-Aagtenkapel en het voormalige Sint-Aagtenklooster aan 't Zand. Met gegevens over de restauratie van de kapel en citaten uit de Cronyk van Sint Aagten convent, een uitgave van de oude kloosterkroniek uit de 15e-17e eeuw. Deze kroniek is aanwezig in de bibliotheek van Archief Eemland (bibl. nr. 138).

Fred van de Biezen en Ank van Woerdekom-Talsma, *AJO 50 jaar*

229 pp.; te downloaden van www.ajoreunisten.nl

Het Amersfoort Jeugdorkest komt met het nieuwste soort boek: dat je naar believen kunt inzien op een website of kunt printen. Vraaggesprekken, foto's en uitvoeringen.

Wichard Maassen, *'Van mij zijn er geen twee': het mooiste stadsleven van Amersfoort*

(Amersfoort: Uitgeverij Maassen, 2012), 110 pp, ISBN 9789081928700, € 14,95; te bestellen via jwgv_maassen@hetnet.nl

Wichard Maassen legde ontmoetingen met markante Amersfoorters vast in zijn rubriek *Stadsleven* in de *AD/Amersfoortse Courant*.

Mette Zahle e.a., *Jan Verhoeven (1926-1994): exponent van het structuralisme*

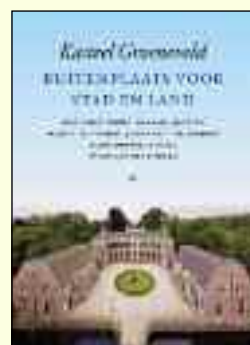
(BONAS, 2012), 175 pp, ISBN 978 90 76643 52 6, € 28,-; te bestellen via www.bonas.nl

Jan Verhoeven groeide op in Amersfoort en ontwierp LTS De Koppel (1973-1978 met uitbreiding in 1983), 'het Wijkje' langs de Kijftenbeltlaan in Hoevelaken (1966-1972) en de Montessorischool 't Ronde in Leusden (1978).

Heimerick Tromp e.a., *Kasteel Groeneveld: buitenplaats voor stad en land*

(Bussum: THOTH 2012), 240 pp, ISBN 9789068685961, € 24,95

Prachtig kijk- en leesboek met veel nieuwe

gegevens van specialisten over Groeneveld zelf, maar ook over de cultuur van wonen en eten op stand en de natuurbeleving op een buiten. Zo blijkt de landschapstijl rond 1800 ook veel kritiek te hebben gehad.

Mariëtte Woudenberg, *Gaat niet, bestaat niet: tien jaar residentiële & ambulante service en zorg (RAZ)*

(Schalkwijk: RAZ, 2012), 214 pp., ISBN 978908110104, € 2,50; te bestellen bij het Centraal Bureau RAZ, tel. 088-3280328 of www.sincerte.nl.

Boek verschenen ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van de particuliere zorgonderneming RAZ. In 2001 opende in voormalig Huize Bloemendal in Amersfoort de eerste ECR-locatie (European Care Residences).

Jaap Voorburg, *'De koeien dachten mee: Herinneringen aan Hoogland 1930-1950'*

In: *De Bewaarsman*, 18 (2012) 1-176, € 9,95; te bestellen bij Peter Kok, tel. 06 3390 0959

Het levensverhaal van Jacobus Hendrik Voorburg, geboren in 1929 in Hoogland op boerderij Klein Breevoort. Hij vertelt over zijn avonturen rond de boerderij, zijn jaren op de Sint-Henricusschool, de gewoonten en agrarische gebruiken, en de bezettingstijd.

TILLY DU PUI & GERARD RAVEN

Vergeeten en verborgen

Waar zich nu winkelcentrum Emiclaer bevindt, stond vroeger boerderij Klein Emiclaer. Maar in de 17de en 18de eeuw was hier een buitenplaats, zoals uit archeologisch onderzoek bleek. De opgraving geeft ons een kijkje in het buitenleven van een belangrijke Amersfoortse familie.

door **FRANCIEN SNIEDER**

De nieuwbouw in Amersfoort-Noord in de jaren tachtig gaf de pas opgerichte archeologische dienst van de gemeente Amersfoort veel werk. Toen het winkelcentrum van de wijk Kattenbroek aangelegd werd, moest zelfs een archeologisch Rijksmonument wijken. Het was het terrein van boerderij Klein Emiclaer, waarvoor de gemeente ontheffing moest aanvragen. Deze werd verleend, uiteraard op voorwaarde dat er vooraf archeologisch onderzoek zou worden uitgevoerd. Dat gebeurde in 1988 en de uitkomst was verrassend.

ARCHEOLOGISCH RIJKSMONUMENT

Waarom had dit terrein de status van archeologisch Rijksmonument gekregen? Het had te maken met de vermelding van de naam Emiclaer in de historische bronnen. Al in de 13de eeuw wordt de naam meermalen vermeld: de hoeve Emiclaer maakte deel uit van de Malen van Hoogland, een soort *markegenootschap* met een oorsprong die waarschijnlijk zelfs teruggaat tot de 12de eeuw. De maalschap wordt in de bronnen veelvuldig aangeduid met de naam 'malen van Weede en Emiclaer', de twee gerechten waarin de boerderijen lagen. Ook is in de geschreven bronnen sprake van een 'curtis Emiclaer', de hoofdhof

Uit de gracht kwam veel luxe glas en aardewerk: wijnflessen en theekopjes waren in de 17de en 18de eeuw alleen voor de welgestelden weggelegd. Verder bijvoorbeeld veel paardentuig (zoals gespen), insignes, sleutels en een tinnen lepel.

waar de tienden werden ingezameld. Bovendien had boerderij Klein Emiclaer in het verleden een brede omgrachting, zoals op kaarten uit de 19de en begin 20ste eeuw te zien is.

MISLEID

Tijdens de opgraving bleek al gauw dat het terrein geen enkel scherfje of spoor uit de Middeleeuwen prijs gaf. Het Emiclaer waarover in de middeleeuwse bronnen wordt geschreven, moest dus elders liggen. Grote kanshebber is boerderij Groot Emiclaer, een van de weinige boerderijen die is blijven staan tussen de nieuwbouw in (Emiclaerweg 4). Misleid door de monumentale gracht had men boerderij Klein Emiclaer – en niet Groot Emiclaer – tot archeologisch Rijksmonument verheven. Maar de stadsarcheologen vonden weliswaar niet het belangrijke middeleeuwse Emiclaer terug, de grond verborg wel een grote verrassing: een 17de-eeuwse buitenplaats!

FAMILIE FOEYT

Geruime tijd na de opgraving is er archiefonderzoek gedaan door Gijs Hilhorst (vorig jaar overleden). Hij heeft aangetoond dat het terrein voor het eerst in gebruik is genomen door de familie Foeyt, die in Utrecht woonde. Tussen 1640 en 1650 heeft deze een buitenplaats laten bouwen. In 1622 wordt jonkheer Jacob Foeyt heer van Emiclaer; hij is hoogstwaarschijnlijk de bouwer van de buitenplaats. In 1808 sterft de laatste Foeyt en bij de openbare verkoping in 1810 wordt huis Emiclaer omschreven als herenhuis met beneden- en bovenvertrekken, behangen en onbehangen, keuken, kelder, leenkamer, voorts nog een knechtwoning met stalling. De knechtwoning is, zo schrijft Hilhorst, de latere woning van de familie Van Kleinwee. De familie Van Kleinwee woonde hier tot aan de sloop in 1988. Het herenhuis is al circa 1830 afgebroken en de gracht is rond 1950 dichtgegooid.

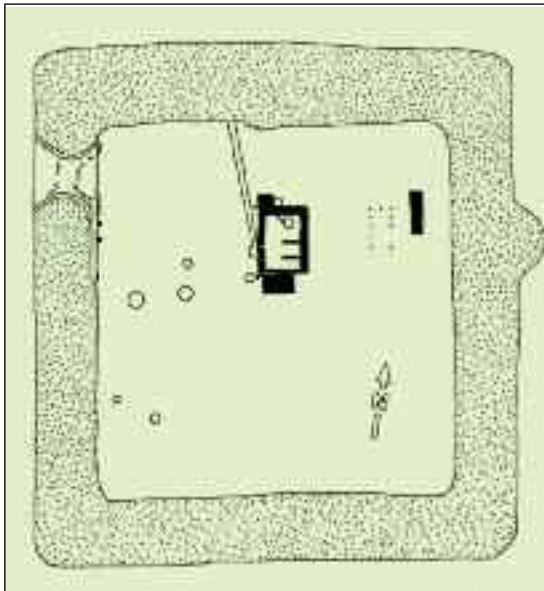
HERENHUIS

Het vierkante, omgrachte terrein mat ongeveer 65 bij 65 meter (inclusief gracht ruim 85 bij 85 meter). Iets ten noorden van het midden stond een gebouw met een lengte van 12 en een diepte van 8,5 meter. Van de bui-

tenmuren is het uitbraakspoor van de fundamenteen teruggevonden. Opvallend is de breedte van bijna 1,5 meter, hetgeen fors, dik muurwerk suggereert. De afmetingen zijn vergelijkbaar met andere buitenplaatsen in de 17de eeuw, zoals huis Randenbroek, ontworpen door architect-bewoner Jacob van Campen. Kenmerkend voor de buitenhuizen in deze periode zijn de harmonieuze maatverhoudingen en symmetrie: het Hollands-classicisme.

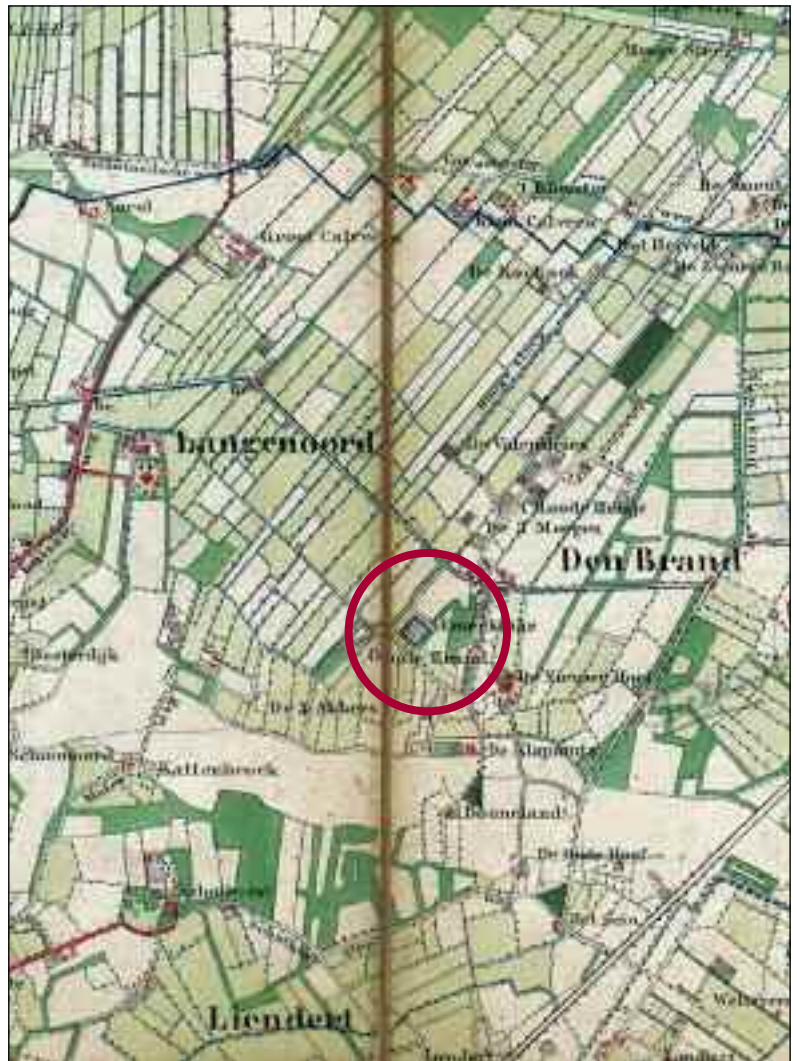
Achter het huis lagen twee kleinere gebouwtjes: een was mogelijk het koetshuis en het andere een stal voor de paarden. Enkele waterputten lagen verspreid over het terrein en een waterkeldertje dat tegen het huis aan lag waterde met een bakstenen overkluizing af op de gracht. De gracht was 12 meter breed en 3 tot 4 meter diep. Deze werd gevoed door bronnen die tijdens de opgraving nog in werking waren. De brede gracht gaf het geheel aanzien en was onontbeerlijk – alleen al voor de be-

sproeiing van de tuin. Voor het dichtens van de grachten was minstens 60 cm afgegraven; van tuinaanleg is dan ook niets teruggevonden, maar deze was vermoedelijk in geometrische stijl. Van de houten brug over de gracht zijn de zware fundamenteen teruggevonden. Ook van het monumentale hek dat de brug afsloot zijn de onderkanten van de stenen pijlers aangetroffen. Het geheel moet de status van het terrein en de bewoners hebben benadrukt.

LUXE SERVIESGOED

Grote verrassing was ook de inhoud van de gracht. Deze hadden de bewoners van het buiten gebruikt om op een makkelijke manier van hun afval af te komen. De vondsten dateren tussen circa 1640 en de eerste helft van de 20ste eeuw. Op de bodem van de toenmalige gracht lag veel luxueus glas (opmerkelijk veel wijnflessen) en vaatwerk (theekopjes). Hierbij zijn veel importstukken, die goed passen in de context van een buitenplaats en ge-

Boven: Op de kadastrakaart uit 1832 is de gracht nog aangegeven (Archief Eemland).

Links: Plattegrond met de opgravingsgegevens. Te zien zijn de brede gracht, in het noordwesten de fundamenteen van de brug en toegangshek, de fundering (12 x 8,5 m) van het huis zelf met aan weerszijden kelders, een afwateringskanaal, ronde waterputten en, aan de oostzijde, de funderingen van bijgebouwen (mogelijk stal en koetshuis).

Francien Snieder is stadsarcheoloog.

tuigen van de welstand van de gebruikers. Vondsten van vistuig laten zien dat de bewoners hier ook wel een hengeltje uitgooiden of een visnet in de gracht legden.

BEREIKBAAR

Vanaf circa 1600 zijn heel veel buitenplaatsen gebouwd door rijke stedelingen, die 's zomers de stad ontvluchtten vol hitte, stank en wellicht ook de pest. Men woonde hier tijdens de zomermaanden in de gezonde buitenlucht, voorzien van vlees, groente en fruit door de omliggende boerderijen. Boerderij Groot Emiclaer, ook in bezit van de familie Foeyt, zal deze rol hoogstwaarschijnlijk ten opzichte van het buitenhuis hebben gehad.

In de tijd van het verrijzen van Emiclaer zijn veel meer buitenplaatsen gebouwd. Rivieren waren bij uitstek geliefd; men kon die plekken aan het water goed bereiken. Huis Emiclaer is via kleine weteringen met bootjes bereikbaar geweest, maar ook te paard en met koetsen. Veel buitenplaatsen zijn rond de Franse tijd vervallen en in de vroege 19de eeuw verdwenen. Zo ook huis Emiclaer. Vóór de opgraving in 1988 en het archiefonderzoek van Hilhorst was er helemaal niets van bekend. Misschien liggen er nog meer Eemlandse buitenplaatsen verborgen in de grond.

Te koop: allerschoonst gelegen buitenverblijf

Plattegronden en foto's geven ons een kijkje in de grootte en de schoonheid van buitenhuizen. En archiefstukken maken de rust en rijkdom voelbaar. Maar de eigenaren hadden ook heel wat te regelen. In de archieven vinden we stukken over de verhuur, aankoop, verkoop, verpachting, vis- en jacht-recht, tolheffing en meer.

door DIRK STEENBEEK

Zowel de geschiedenis van de buitenplaatsen als die van de bewoners vinden we terug in zogenaamde huisarchieven. In het depot van Archief Eemland worden de huisarchieven bewaard van de buitenplaatsen Randenbroek, Birkhoven en Schothorst. Maar ook het in het vorige artikel beschreven Berg en Dal (zie pp. 23-23).

Links: Kaart van Randenbroek, 1562.

Onder: Villa Ma Retraite, voorheen Boezenberg, circa 1910.

indrukwekkende collectie handgetekende en ingekleurde kaarten en ontwerptekeningen. De oudste kaart in dit archief dateert uit 1562 en is daarmee ook de oudst bewaard gebleven originele Amersfoortse kaart. Het toont de landerijen die tot Randenbroek behoorden. De kaart doet wat primitief aan en lijkt niet in overeenstemming met latere plattegronden van die buitenplaats, totdat je realiseert dat de kaart 'ondersteboven' is getekend en de bovenkant dus niet naar het noorden, maar naar het zuiden wijst.

Van de periode dat Jacob van Campen in huis Randenbroek woonde is weinig terug te vinden, alleen stukken over het verleggen van de Bisschops- en Heiligenbergerweg. Het archief bevat ook prachtige tekeningen van de uitbreiding van het huis, waarschijnlijk van na 1672, het jaar waarin het huis door Franse soldaten werd verwoest. De buitenplaats was toen in handen van Nicolaas Heerman, een neef van Van Campen. De verdeling van de bezittingen tussen Nicolaas en zijn zwager Willem Bosschaert rond 1675 leverde wat onenigheid én een paar prachtige en gedetailleerde kaarten op. Ook latere eigenaren van Randenbroek hebben hun sporen in het

HET OUDSTE EN BEKENDSTE HUISARCHIEF

Het archief van het huis Randenbroek is het oudste huisarchief van Amersfoort. Het bevat verschillende op perkament geschreven akten, zogenaamde charters. De oudste dateert uit 1425! Verder bevat het huisarchief een

archief achtergelaten. Daarin zien we onder andere hoe de buitenplaats bijna was verdwenen. De laatste particuliere bewoners en eigenaren, de heer en mevrouw Vrijdag-Moll van Charante, verkochten de buitenplaats namelijk in 1952 aan het Sint-Elisabethsgasthuis. Die wilden een nieuw ziekenhuis bouwen in het park. Deze plannen strandden uiteindelijk in 1959, toen een grondruil met de gemeente Amersfoort de bouw van het ziekenhuis op een betere locatie mogelijk maakte, zodat de buitenplaats behouden bleef.

BIRKHOVEN EN SCHOTHORST

Het huisarchief van Birkhoven is minder compleet bewaard gebleven, net als dat van Schothorst. Ze bevatten

concept van de verkoopadvertentie uit 1835 aangetroffen. Ergens in het begin van de vorige eeuw is ook Berg en Dal gesloopt. Hoezeer we die sloop moeten betreuren blijkt uit de tekst van de eerder genoemde verkoopadvertentie:

voornamelijk aan- en verkoopakten van landerijen. De oudste stukken dateren uit de 17de eeuw, maar ook in deze archieven zijn enkele kaarten en plattegronden bewaard gebleven.

Het huisarchief Birkhoven bevat een plattegrond van het huis rond 1900 en schetstekeningen van de bij het huis behorende landerijen, met aantekeningen van de daarop geteelde gewassen (zie p. 5).

Na de dood van bewoner Jan Cock Blomhoff in 1853 erfden zijn zoon en schoondochter de buitenplaats. In 1907 waren ook zij overleden en werd Birkhoven gekocht door de gemeente Amersfoort.

VERKOOPADVERTENTIE

In de *Utrechtsche Courant* van 20 april 1835 staat een verkoopadvertentie van de buitenplaats Berg en Dal (ook wel het Hoogje genoemd) en van de bijbehorende boerderij Boezenberg. Het huisarchief van Berg en Dal zit verstopt in het archief van één van de laatste eigenaren van deze buitenplaats, de familie Nepveu. Daarin is het con-

De achterzijde van buitenplaats Berg en Dal.

Alle afbeeldingen: Archief Eemland.

Dirk Steenbeek is gemeentearchivaris en senior archiefmedewerker van Archief Eemland.

Op zaterdag den 16 Mei 1835 des avonds ten 7 ure, zal men in het logement de Stads Doelen, te Amersfoort, in publieke veiling verkoopen:

1. Het bijzonder aangenaam en allerschoonst gelegen buitenverblijf, genaamd BERG-EN-DAL of het HOOGJE, hebbende een zeer fraai uitzigt over de rivier den Eem en over de Naarder- en Utrechtsche straatwegen, bestaande in eene sedert weinige jaren geheel nieuw zeer net betimmerde en moderne heeren huizinge, voorzien van vier beneden- en vijf bovenkamers, allen behangen en meest alle van stookplaatsen voorzien; wijders een kabinetje, knechts- en meidenkamer, eene ruime keuken met pomp- en regenbakken en verdere gemakken, voorts een wijn- en provisiekelder, een afgesloten turfzolder en groote droogzolder, loopende over het geheele huis, mitsgaders in eene geheel nieuw gebouwde gestucadoorde paardenstalling voor 4 of 6 paarden en ruim koetshuis, benevens eene werken houtloots en menagerie. En wijders een zeer groote en vruchtbare tuin, beplant met exquisite vruchtboomen, vischvijvers, lanen en wandelboschen met opgaande boomen en verder houtgewas, te zamen groot in het geheel ongeveer 3 bunders, en 50 roeden.
2. Eene BOEREN HOFSTEDEN, genaamd BOEZEMBERG daar naast gelegen, met deszelfs woonhuize, stalling, schuur en verder getimmerden, voorts een tuin en boomgaard, zeer zware eiken- en beuken boomen en wallen van eiken hakhout met de bouwlanden daarbij behoorende, te zamen groot omtrent 5 bunder en 40 roeden, alles staande en gelegen in de gemeente van Amersfoort, even buiten de Kleine Koppelpoort, bij de rivier den Eem.

Vergeeten heuvel, verdwenen landhuis

Verreweg de meeste Amersfoortse buitenplaatsen zijn al lang verdwenen: vrijwel altijd geveld door de vooroorlogse slopershamer. Een dergelijk lot heeft ook het landgoed Berg en Dal getroffen. De eens prestigieuze adellijke woning is thans vrijwel geheel vergeten.

door JOHAN TETERS

De overgang van de Utrechtse Heuvelrug naar het vlakke, moerassige gebied van de Eem verloopt grillig. Hier en daar staan geïsoleerde zandbulten in het drassige, lage land. De bekendste daarvan is ongetwijfeld de Heiligenberg in Leusden met het gelijknamige landhuis. Iets ten westen van de Eem heeft ook een dergelijke (maar kleinere) bult gelegen, op een halve kilometer afstand van de Koppelpoort en op het terrein van de huidige Prodent-fabriek.

BOEZEMBERG

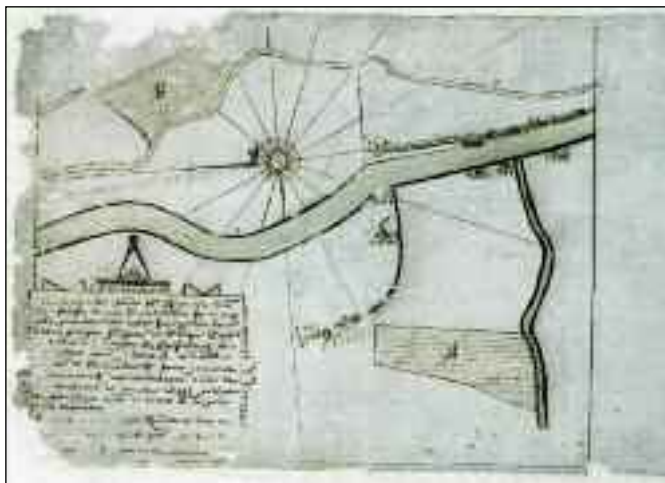
Dit heuveltje wordt in 1344 voor het eerst genoemd als Scherpenberg, een bisschoppelijk leen. De naam raakt echter buiten gebruik. In 1419 is al sprake van het meer prozaïsche Boezemberg. Blijkbaar is het heuveltje goed waarneembaar en steekt het duidelijk boven het omringende land uit: in diverse middeleeuwse akten wordt het als oriënteringspunt genoemd. Aannemelijk is bovendien dat de schilder Matthias Withoos voor zijn fameuze stadsgezicht op Amersfoort in 1671 de Boezemberg als uitzichtpunt heeft genomen.

Over middeleeuwse bebouwing rond het heuveltje zwij-

gen de bronnen. Wel bestaan er vage, indirecte aanwijzingen voor een boerderij of desnoods een versterking vóór 1344. Iets meer zekerheid bestaat er over een vijftiende-eeuwse molen op of vlak naast de bult. De eerste duidelijke vermeldingen van bewoning dateren uit de zeventiende eeuw. Het stukje Eem net buiten de Koppelpoort ontwikkelt zich dan als het haven- en industriegebied van Amersfoort. Opvallendste kenmerk daarbij is de aanleg van een aantal molens. Zo wordt ook tussen de Eem en de heuvel in de vroege zeventiende eeuw een windvolmolen met molenaarswoning aangelegd. Ten westen daarvan, aan de voet van de bult, staat een boerenhofstede. Molen en boerderij dragen dezelfde naam: Boezemberg. Rond 1750 is de molen echter al weer verdwenen.

Links: Deze kaart uit 1662 geeft het gebied net buiten de Koppelpoort aan. Het noorden is links. In het midden de Eem. Middenonder de boerderij Boezemberg bij de gelijknamige heuvel (gearceerd) en molen. De molen had de bijnaam Pismeulen. Rechts: De buitenplaats Berg en Dal rond 1850. Rechts de Eem. In het midden van de tuinen het hoofdgebouw. De weg ten zuiden van het park ligt ongeveer op de plaats van de huidige Eemlaan.

Het uitgesproken landelijke karakter van de omgeving met akkers, tabaksvelden en hooibergen verandert in 1819. De Amsterdammer George Conrad Lange, koopman en commissionair, koopt de beboste heuvel en aanliggende gronden. Op de heuvel verrijst een voor Amersfoortse begrippen fors landhuis dat de naam Berg en Dal krijgt. Dat een rijke Amsterdammer juist hier zijn zomerverblijf bouwt, doet wat zonderling aan. Eerder verwacht men de Vecht of de omgeving van Bilthoven/Zeist. Ech-

ter, in die tijd bestaan er nauwe commerciële banden tussen Amersfoort en Amsterdam. Het haventje van Amersfoort net buiten de Koppelpoort is van oudsher grotendeels op Amsterdam georiënteerd. Bovendien transformeert het gebied ten westen van de Eem zich tot woonplaats van de toenmalige gemeentelijke, vooral adellijke elite. Op korte afstand van Berg en Dal liggen de (nu ook verdwenen) buitenplaatsen Puntenburg, Hooiberg en Molenstein.

Lang heeft George niet van zijn eigendom genoten. In 1827 verkoopt hij het aan Frederik Hendrik Justus Baron van Utenhove. Een telg uit een oud adellijk geslacht dat de nodige provinciale en landelijke invloed heeft. Hij koopt diverse omliggende gronden aan, verwerft de hoeve Boezemberg en laat tevens een ongeveer vier hectare grote tuin in Engelse landschapsstijl aanleggen, compleet met vijvers, wandelpaden, bosschages en oprijlaan. Verder heeft de baron de beschikking over een stal, koetshuis, *menagerie* (dierentuin), werkplaatsen, bijgebouwen en als aardigheidje zijn eigen laad- en losplaats aan de Eem. Een aanzienlijk landgoed is geboren (zie ook pp. 20-21).

NEPVEU

In 1835 dient zich een andere eigenaar aan: Charles (later: baron) Nepveu. Ook hij doet de nodige grondaankopen, zodat het landgoed kan worden uitgebreid tot een meer dan 15 hectare groot gebied tussen de Eem en de Puntenburgerlaan.

Deze Charles Nepveu behoort tot de categorie van belangrijke, maar vergeten persoonlijkheden uit de negentiende eeuw. Als militair dient hij onder een keizer en vier koningen. Hij vecht mee met Napoleon in Rusland, strijdt tegen Napoleon bij Waterloo en leidt een Nederlands detachement in Brussel tegen de opstandige Belgen. Als vertrouweling van de Oranjes, schopte hij het tot chef van de generale staf van het leger, wordt minister van Oorlog en verricht tussendoor belangrijke diplomatieke klussen. Als een van de weinige medestanders van de tamelijk ongeliefde Koning Willem III wordt hij zelfs in de

Boven: Het hoofdgebouw van Berg en Dal rond 1908, gezien vanaf het noorden. Vanaf deze plek had men een direct uitzicht op de Eem.

Links: Charles (baron) Nepveu (1791-1871). (Alle afbeeldingen Archief Eemland, m.u.v. schilderij: Museum Flehite)

adelstand verheven en uiteindelijk benoemd tot minister van staat. Ongelooflijk maar waar is dat hij zijn landgoed maar ongaarne verlaat en dat daardoor de plaats waar nu de Prodentfabriek staat tientallen jaren lang bezocht wordt door vips. Zelf leidt Charles Nepveu er het leven van een steenrijke landjonker: hij verpacht een gedeelte van zijn gronden aan lokale boeren, stouwt het huis vol met kostbaarheden en laat de tuin diverse malen verfraaien.

Wanneer Charles in 1871 sterft, erft zijn enige kind het landgoed. Deze Jean Laurent baron Nepveu brengt het tot kamerheer van koningin Anna Paulowna. Hij speelt een bescheiden rol in de Amersfoortse politieke arena, maar onderscheidt zich vooral door zijn voorlichtingsactiviteiten op het gebied van flora en landbouw. In tegenstelling tot zijn ijzervretende vader heeft Jean Laurent een passie voor bloemen en hij wint diverse prijzen op dat gebied. Hij laat onder meer een bloementuin aanleggen, waar decennia later nog steeds door oude Amersfoorters over wordt gesproken. Het landgoed is echter voor hem te groot en hij verkoopt in 1881 ongeveer de helft van de grond met daarop het herenhuis en het park. Zelf trekt hij zich terug op de oude boerenhoeve Boezemberg, dat omgedoopt wordt in het toepasselijke Ma Retraite.

ONDERGANG

Als Jean Laurent in 1903 kinderloos en ongehuwd sterft, wordt Ma Retraite door de gemeente opgekocht. Gebouwen en gronden worden gebruikt voor de Gemeentelijke Reinigingsdienst. De hoeve vliegt in brand, wordt danig verbouwd en uiteindelijk in 1926 gesloopt. Elf jaar daarvoor is al het herenhuis van Berg en Dal afgebroken, het park verwijderd, de heuvel gedeeltelijk geëgaliseerd voor de aanleg van een arbeiderswijk en een industrieterrein. Alleen het koetshuis blijft een tijdje staan als noodwoning voor asociale gezinnen. Thans is het gehele landgoed vergeten en verdwenen. Alleen de hogere ligging van het parkeerterrein achter de Prodentfabriek herinnert nog aan de buitenplaats en de heuvel.

Johan Teters is historicus en planoloog.

ONDERZOEK NAAR HET ONSTAAN VAN HET PARKBOS

Nimmerdor

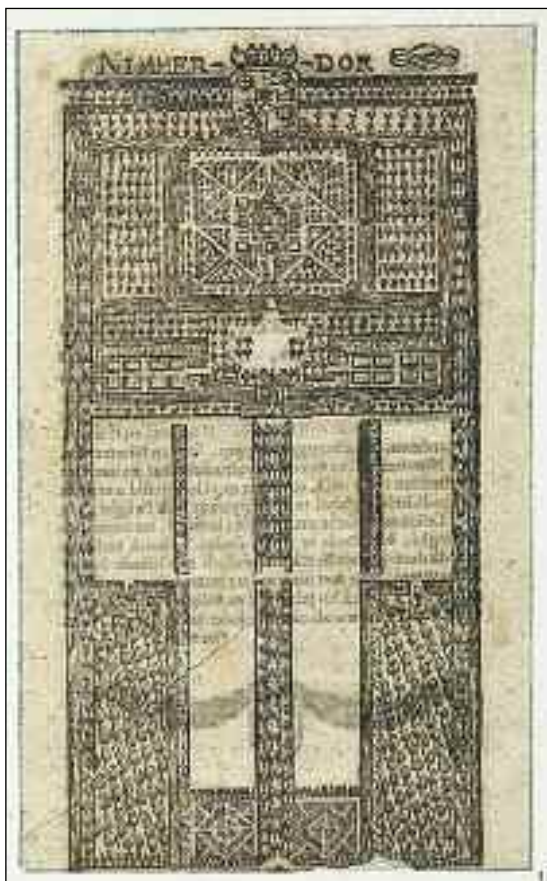
Nimmerdor is 20 hectare groot en sinds het begin in 1645 in particulier bezit. Over de ontstaansgeschiedenis van de eigenlijke buitenplaats is veel geschreven, maar over de achtergronden van het landgoedbos was veel minder bekend. Voor een zorgvuldig beheer en onderhoud was meer kennis en inzicht noodzakelijk. Die zijn er nu.

door **MAX CRAMER**

In 2010-2011 heeft het Amsterdamse Advies- en Ontwerpbureau Oldenburgers Historische Tuinen onderzoek gedaan naar de ontstaansgeschiedenis van het landgoedbos Nimmerdor, in opdracht van de gemeente Amersfoort. Dit 48 hectare grote recreatiegebied ligt tussen het verlengde van de Zandbergenlaan en de Leusderweg. Het is sinds 1986 in eigendom van de gemeente. Aan de zuidzijde van Amersfoort ligt de buitenplaats Nimmerdor, gesticht door zijn beroemde eigenaar/bewoner Everard Meyster (1617-1679). Een ideaalbeeld van de door hem ontworpen tuinaanleg publiceerde hij in zijn lofdicht *Nimmerdor berymt* uit 1655. Hierin roemde hij het

Boven: Everard Meyster
Links: De plattegrond uit 1655 geeft een ideaalbeeld weer. (Alle prenten: Museum Flehite).

in alle seizoenen groene beeld dat de tuin op de bezoeker maakte door de vele dennen en sparren. In de loop der tijd is de van oorsprong formele tuin in een meer landschappelijke aanleg getransformeerd. Nog weer later werden in het landgoedbos productie-percelen toegevoegd. Welke onderdelen waren vanuit cultuurhistorisch oogpunt nu waardevol?

METHODE

De onderzoekers hebben allereerst de opeenvolgende historische kaarten geanalyseerd. Hieruit werd duidelijker in welke periode bijvoorbeeld een laan was aangelegd. Beschrijvingen in transportaktes en advertenties van houtverkoop in dagbladen gaven een indruk van opstallen en beplanting. Vervolgens is de bewonersgeschiedenis bestudeerd. Zo kon men zich een beeld vormen door welke tijdgenoten zij mogelijk zijn beïnvloed. Een vergelijking van de bestaande situatie van het landgoedbos met de uitgangspunten van de historische tuinstijlen of de bosbouwmethode uit die tijd maakte tenslotte een meer exacte datering van de onderdelen mogelijk en gaf inzicht in de mogelijk toegepaste beplantingssoorten.

BELANGRIJKE BEWONERS

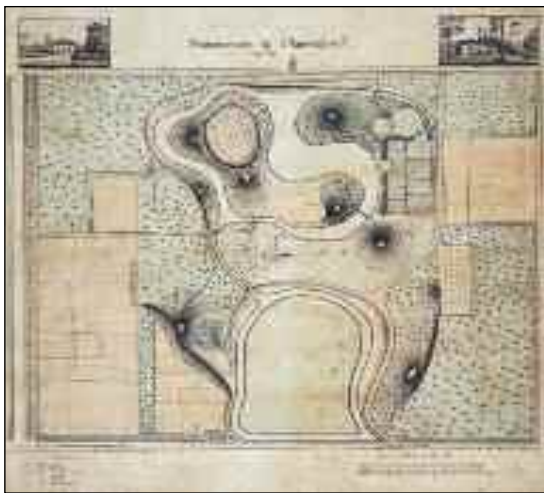
Wie hebben er achtereenvolgens op het landgoed Nimmerdor gewoond? De rooms-katholieke jonker Everard Meyster is voor Nimmerdor vanzelfsprekend van grote betekenis geweest. Hij kocht de gronden in 1645 en ontwierp de hoofdopzet van de tuin. Tot zijn kennissenkring behoorde onder anderen de beroemde architect Jacob van Campen, architect van het Amsterdamse stadhuis (Paleis op de Dam) en ontwerper/bewoner van het aangrenzende park Randenbroek. En Constantijn Huygens, ontwerper van het in die tijd vermaarde buiten Hofwijck te Voorburg. Het is dan ook geen toeval dat de tuin van Meyster in de Hollands-classicistische stijl is aangelegd. Deze kenmerkt zich door een sterke relatie tussen huis en tuin, zowel in architectuur als in plattegrond. De tuin bestaat meestal uit een rechthoek die door een symmetrie-

WANDELING

Op Open Monumentendag, zaterdag en zondag 8-9 september, kunt u om 11 en 15 uur gratis een wandeling maken met een onderzoeker van Oldenburgers Historische Tuinen door het landgoedbos van Nimmerdor. Opgeven vóór vrijdag 7 september 12 uur bij VVV Amersfoort, 0900-1122364 of info@vvamersfoort.nl. Verzamelen op de parkeerplaats Keesomstraat.

as in twee gelijke delen wordt verdeeld. Deze as (meestal de lengteas) is vaak loodrecht op het midden van het huis geprojecteerd. De rechthoekige tuin is omsloten door boomsingels en een grachtenstelsel. Het architectonisch gebruik van hoge hagen zorgt voor beslotenheid: de tuinen hebben dan ook een naar binnen gericht karakter.

Meesters opvolger was Dirk van Ommeren, oud-burgemeester van Amersfoort. Hij heeft het landgoed tussen 1683 en 1715 aanzienlijk uitgebreid. Daarna legde vermoedelijk burgemeester Diederik Cornelis Wijborgh het voor die tijd kenmerkende sterrenbos aan, in Frans-classicistische stijl. Dit onderdeel wordt namelijk in de verkoopacte van 1746 al vermeld. De vakken binnen de stervormige lanen zullen met eikenhakhout beplant zijn geweest. Het sterrenbos werd oorspronkelijk voor de jacht gebruikt. De stervormige aanleg was hiervoor uitermate geschikt, omdat het wild vanuit het middelpunt op alle paden konden worden waargenomen. Ook de lange, dubbele laan dateert uit de 18de eeuw. Deze was hoogstwaarschijnlijk beplant met beuken en had een zichtas op de kerk van Oud-Leusden. De Frans-classicistische stijl heeft veel overeenkomsten met het Hollands-classicisme, maar deze tuinstijl heeft meer relatie met het omringende landschap. In tegenstelling tot de Hollandse classicistische aanleg, is de omgrenzing van de tuin vanuit het huis niet meer waarneembaar en wordt de as in het landschap voortgezet door zichtlanen. Deze stijl heeft dus een meer naar buiten gericht karakter.

Johanna Antonia Pigeaud (1827-1885) en Margaretha Laurentina de Beaufort (1880-1915) wijzigden het landgoed ingrijpend. In deze fase werd de landschappelijke aanleg geïntroduceerd, weergegeven op een vermoedelijke opmetingstekening uit 1835. Ook verrezen er nieuwe gebouwen in het parkgedeelte. In het noordelijk deel van het landgoedbos werd een rechthoekig lanenstelsel aan het landgoedbos toegevoegd, met in de velden afwisselend eiken- of beukenhakhout.

Sinds 1915 is de familie Kolff eigenaar van het landgoed. In de oorlog werd het monumentale huis door een Brits bombardement zó zwaar beschadigd, dat het later afge-

Boven: Dateringskaart. Lanenstelsels en hoofdpaden met vermelding van het jaar waarin de voor het eerst zijn vermeld. of in kaart zijn gebracht. Zwart ca. 1670. Turkoois ca. 1750. Donkergeel 1825. Paars 1872. Lichtgroen (gevinkt) 1890. Rood (gevinkt) 1908. Grijs (met bolletjes) 1930. De vier rode kruisjes betekenen opstellen uit het einde van de 19de eeuw. Links: Plattegrond uit 1835, opgemaakt door Van Pestel.

BRON

■ Advies- en Ontwerpbureau Oldenburgers Historische tuinen, *Nimmerdor te Amersfoort: Buitenplaats en landgoedbos, cultuurhistorisch overzicht, aanbevelingen voor bosbeheer* (Amsterdam 2011).

Max Cramer is als architectuurhistoricus werkzaam bij de afdeling RO/ Monumentenzorg van de gemeente Amersfoort.

broken moest worden. Ook de bomen liepen schade op door granaatinslagen. In deze tijd werden de exotische bomen aan het landgoedbos toegevoegd.

DATERINGSKAART

De resultaten van het onderzoek zijn vastgelegd op een kaart. In het huidige landgoedbos zijn nog steeds elementen van de door Meyster ontworpen tuinaanleg in de Hollands-classicistische traditie aanwezig. Voorbeelden zijn de 17de-eeuwse structuur met de rechthoekige plattegrond, de centrale middenlaan en verschillende eikenwallekes en greppels. De oude grove dennen dateren weliswaar niet meer uit de tijd van de aanleg, maar herinneren wel aan het feit dat de buitenplaats van begin af aan met dennen en sparren was beplant (zwart).

Elementen uit de achttiende eeuw zijn onder andere: de verlengde zichtas naar de kerk van Oud-Leusden en het sterrenbos met zijn diagonaal kruisende lanen, dat vooral voor de jacht werd gebruikt (turkoois).

Uit de negentiende eeuw, de tijd dat het park rond het huis in een landschappelijke stijl werd aangelegd, resteert nog het noordelijke bosdeel met de rechthoekige ontginningsstructuur. Bijzonder is dat niet alleen deze lanenstructuur, maar ook de eiken- en beukenstoven in de daarbinnen gelegen percelen bewaard zijn gebleven (oranje). Uit de twintigste eeuw dateert ten slotte de aanplant van exotisch naaldhout, verspreid over het gehele landgoed.

ZORGVULDIG BEHOUDEN

Het gebied is bijzonder waardevol door de combinatie van Hollands- en Frans-classicistische structuren, samen met een lanenstelsel dat op de ontginning is gebaseerd en ook nog exotische naaldhoutsoorten heeft. Het verdient dan ook zorgvuldig behouden en beheerd te worden. Daarvoor is een aantal aanbevelingen toegespitst op de verschillende ontwikkelingsfasen van het gebied. Het volledige rapport kunt u raadplegen via www.amersfoort.nl via de zoekopdracht: 'cultuurhistorisch onderzoek Nimmerdor'.

Foto: Archief Eemland

In memoriam Joop Bloemhof

Joop Bloemhof (1931-2012) beleefde als kind de bezettingstijd. Hij was er diep van onder de indruk. Zo begon zijn verzameling oorlogsvoorwerpen; hij bracht ze bijeen toen iedereen er van af wilde om het allemaal te vergeten. Toch wist Joop mensen aan de praat te krijgen en die verhalen brachten hem op verder onderzoek.

Daarna wilde Joop zijn kennis ook aan de man brengen. Hij werd rondleider op Kamp Amersfoort en beheerder van het museumgebouwtje, in een tijd dat er nog weinig mensen waren die de restanten wilden behouden. Ook leende Joop zijn voorwerpen uit voor exposities van Museum Flehite en Ar-

chief Eemland. En hij ging schrijven. Uiteindelijk verscheen in samenwerking met het museum twee delen *Amersfoort '40-'45*, die later door het archief in één herzien deel zijn uitgegeven. Al deze wapenfeiten leverden hem de Flehiteprijs op.

Helaas werd Joop ziek; daardoor kon hij zijn collectie niet meer goed beschrijven voor museum en archief en heeft hij veel verhalen niet door kunnen vertellen. Toch bleef hij stug in zijn rolstoel het Historisch Café en de Documentatiegroep '40-'45 bezoeken, vrijwel tot het laatst. Zie ook een recente filmimpresie op: www.youtube.com/watch?v=rZY3YPP2Fe0.

GERARD RAVEN

In memoriam Anje Bousema

Vrij plotseling is Anje Bousema-Valkema (1933-2012) op 12 juli jl. overleden. Zij was een van de archiefvrijwilligers van het eerste uur. Vrijwel iedere maandag- en woensdagochtend was Anje bij Archief Eemland op de studiezaal te vinden. Samen met een trouwe groep van vrijwilligers wordt daar

gewerkt aan de transcriptie van transportakten en notariële registers. Anje was van de notariële stukken en dan bij voorkeur de oudere. Monnikenwerk, maar ze deed het met plezier en met veel vakkundigheid. In een interview uit 2009 zei ze: 'Het is heel veel puzzelwerk, waar ik erg van hou. Men moet echter beseffen dat het bij de oude teksten niet alleen gaat om het transcriberen of vertalen, maar vooral het begrijpen van de tekst. Correct interpretern zorgt ervoor dat het verhaal duidelijk wordt.' Dat was Anje ten voeten uit. Op deze plaats willen wij haar bedanken voor alles wat ze voor de genealogie en voor Archief Eemland heeft gedaan.

MEDEWERKERS EN VRIJWILLIGERS

VAN ARCHIEF EEMLAND

Collecties Prodent overgedragen

De sluiting van Prodent was aanleiding voor Siesta, Museum Flehite en Archief Eemland om in gesprek te gaan met Unilever over de toekomst van het bedrijfsmuseum en het archief. In juli is alles opgehaald, maar museum en archief zullen nog wel lang bezig zijn met de inventarisatie. De twee collecties bevatten veel flesjes, tubes, doosjes en prachtige reclamematerialen van merken als Babyderm, Erdal, Mijnhardt, Valdelis en Valma. Verder zijn er enkele beelden, waaronder de afgebeelde *trapversiering van Hildo Krop* (1937) en de bronzen pelikaan van Henk

Geel (1965), die nu al in het museum te zien zijn. Ook is er een geschilderd portret van oprichter Johan Wolbers. Alleen van de merken Prodent, Purol, Zendium en Zwitsal die blijven bestaan beheert Unilever zelf de voorwerpen. Zie ook p. 17.

Foto: Archief Eemland

Op het spoor!

In 2013 is het 150 jaar geleden dat Amersfoort haar eerste station kreeg. Daarom wijdt Museum Flehite in de zomer van 2013 een uitgebreide tentoonstelling aan het spoor. De thema's variëren van de nostalgie rond sporen tot het spoor tijdens de Tweede We-

reldoorlog. Museum Flehite is voor deze tentoonstelling op zoek naar mensen die bijzondere (historische) spoorobjecten in bruikleen willen geven. Stuur een foto van het voorwerp met een korte beschrijving (max. 100 woorden) en uw ei-

gen gegevens naar spoor@museumflehite.nl. U kunt de beschrijving ook op papier afgeven aan de receptie. U krijgt altijd een reactie. De mooiste verhalen worden ook opgetekend. Een aantal verhalen krijgt een plek in de tentoonstelling.

Website College van de Malen op het Hoogland

Het oudste genootschap van Nederland is nu ook aanklikbaar op internet: www.collegevandemalen.nl. Het is de bedoeling dat in de loop van de tijd informatie wordt toegevoegd.

www.amersfoortopdekaart.nl

Zoek de historische afbeeldingen van elke plek in Amersfoort en/of voeg nieuwe toe. Een combinatie van de collecties van Archief Eemland, Museum Flehite, Monumentenzorg en Archeologie.

Expositie Amersfoort Sport!

Tot en met 30 augustus is nog de expositie *Amersfoort Sport!* te zien in de traverse van station Amersfoort Centraal. Met foto's van Amersfoortse sporters die op nationaal, internationaal en zelfs Olympisch niveau hebben gepresteerd en historische beelden uit de collectie van Archief Eemland. Driekwart van de Amersfoortse inwoners doet aan sport of een vorm van beweging. Vrijwel iedereen heeft daardoor wel beeldmateriaal en verhalen over de sportgeschiedenis van Amersfoort. Reacties en sportherinneringen kunnen gedeeld worden via Twitter met gebruik van [#amersfoortsport](https://twitter.com/amersfoortsport) en op www.facebook.com/archiefeemland.

OKTOBER

Smaakvolle Maand van de Geschiedenis in Amersfoort

Hoe ging het er aan toe in de keukens van de rijken? En wat had een arme vrouw op haar bord liggen? In Amersfoort wordt in het kader van de landelijke Maand van de Geschiedenis het thema *Arm & rijk* van diverse kanten belicht, maar vooral ook vanuit het perspectief van eten en drinken. Zie voor een volledig overzicht www.amersfoort-erfgoed.nl.

De activiteiten vinden plaats in Museum Flehite, tenzij anders vermeld; NGV in De Brug, Schuilenburgerweg 2. Tentoonstellingen zijn geordend op einddatum. NGV = Nederlandse Genealogische Vereniging; OVF = Oudheidkundige Vereniging Flehite.

Zaterdag 25 augustus, 19-24 uur
Museumnacht. Zie www.museumflehite.nl.

T/m 30 augustus
Expositie *Amersfoort Sport!* in NS-station. Zie p. 27.

T/m 2 september
Tentoonstelling Willem Alings. Zie vorige Kroniek pp. 14-15; 1-2 september **verkoopweekend** van zijn schilderijen in Museum Flehite.

Zaterdag-zondag 8-9 september

Open Monumentendag. Zie de brochure. *Op zaterdag: Wandeling door Nimmerdor.* Zie p. 24. Tentoonstelling van de vondsten van de buitenplaats Emiclaer. Centrum voor Archeologie, Langegracht 11.

Donderdag 13 september, 17-19 uur
Historisch Café. Voor onderwerp en plaats zie www.archiefeeland.nl onder agenda. U kunt zich daar ook aanmelden voor de maandelijkse digitale uitnodiging.

Dinsdag 25 september, 20-22 uur
OVF-lezing i.s.m. Stichting Johan van Oldenbarnevelt Comité door Bart Wiekart: *Oldenbarnevelt en Oranje*.

IN DIT NUMMER

Expo Eemlandse buitenplaatsen	1
Maquette Randenbroek	6
De Beauforts op de Heiligenberg	8
Favoriete voorwerp	12
Jan Pennings, tekenaar	13
Nieuwe boeken	17
Opgraving huis Emiclaer	18
Huisarchieven	20
Berg en Dal	22
Nimmerdor	24
Nieuws / Agenda	26

Oktober
Maand van de Geschiedenis. Zie p. 27.

Donderdag 11 oktober, 17-19 uur
Historisch Café. Zie 13 september.

Donderdag 18 oktober, 20-22 uur
NGV-lezing door Bas Lems: *Vrouwen in het leger van Napoleon*.

Dinsdag 30 oktober, 20-22 uur
OVF-lezing door Yvonne Tanke en Ton Reichgelt: *Arm & rijk in het St. Pieters- en Bloklands-gasthuis*.

8 september-11 november
Tentoonstellingen: Eemlandse buitenplaatsen. Zie pp. 2-5. Jan Pennings. Zie pp. 13-16. De hele periode zijn prenten te koop.

Donderdag 13 november, 20-22 uur
NGV-ledenvergadering en lezing door Dick van den Bergh: *Opa Kas*.

Donderdag 18 november, 17-19 uur
Historisch Café. Zie 13 september.

Donderdag 22 november, 17-18 uur
Presentatie jaarboek Flehite 2012 in de Lutherse kerk, Langegracht 61.

Dinsdag 27 november, 20-22 uur
OVF-lezing door Edwin van Meerkerk: *Willem V, Amersfoort en de Republiek*.

Donderdag 13 december, 20-22 uur
NGV-lezing door Theo Gerritsen: *Het telen en roken van tabak*.

Rondleiding Stichting Historisch Verpleegkundig Bezit
Elke dinsdag en woensdag, 11-14 uur. Neonweg 12, www.shvbweb.nl.

Open huis Centrum voor Archeologie
Iedere woensdagmiddag van 14.00-16.30 uur kunt u de werkplaats en expositieruimte bezoeken. Tevens spreekuur voor eigen vondsten. Langegracht 11, toegang gratis.

Spreekuur familiegeschiedenis
Elke eerste donderdag van de maand in Archief Eemland, 14-16 uur.

KRONIEK
verschijnt viermaal per jaar. U kunt het blad thuis ontvangen door lid te worden van:
■ Oudheidkundige Vereniging Flehite voor € 27,50 per jaar, waarbij u ook het jaarboek Flehite ontvangt
■ Stichting Archeologie Amersfoort voor € 20,- per jaar, waarbij u ook de Archeologische Kroniek provincie Utrecht ontvangt en eventueel jaarboek Flehite

Oudheidkundige Vereniging Flehite
Secretaris: Agnes Houët-Berenschot
Vondelplein 1 • 3818 BC Amersfoort
033 463 49 89
secretariaat@historisch-amersfoort.nl
www.historisch-amersfoort.nl

Museum Flehite
Postbus 699 • 3800 AR Amersfoort
033 247 11 00
info@museumflehite.nl
www.museumflehite.nl
Bezoekadres: Westsingel 50
Open: di-vr 11-17 uur, za-zo en tweede feestdagen 12-17 uur

Bureau Monumentenzorg Amersfoort
Postbus 4000 • 3800 EA Amersfoort
033 469 48 16
ma.cramer@amersfoort.nl
Bezoekadres: Stadhuisplein 1
Open: ma-vrij 9.00-17.00 uur (graag op afspraak)

Archief Eemland
Postbus 4000 • 3800 AE Amersfoort
033 469 50 17
archiefeeland@amersfoort.nl
www.archiefeeland.nl
Bezoekadres: Stadhuisplein 7
Open: ma-do 9.00-17.00 uur

Stichting Archeologie Amersfoort (STAA)
Archeologisch Centrum
Postbus 4000 • 3800 AE Amersfoort
033 463 77 97
fme.snieder@amersfoort.nl
www.amersfoort.nl/archeologie
Bezoekadres: Langegracht 11
Open: wo 14.00-16.30 uur en op afspraak

Redactie
Max Cramer • Tilly du Pui • Gerard Raven • Francien Snieder • Yvonne Tanke • Piek Theisens

Redactieadres
Gerard Raven, Museum Flehite
Breestraat 80 • 3811 BL Amersfoort
g.raven@museumflehite.nl
De redactie behoudt zich het recht voor om artikelen in te korten en/of te herschrijven, zo mogelijk in overleg met de auteur. Meninge(n) verwoord in de artikelen zijn niet noodzakelijk die van de redactie.

Uitgave van de *Kroniek* wordt mede mogelijk gemaakt door:

